
ЄВРОПА ТА ВІЙНА В УКРАЇНІ

ВІД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДО НОВОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ
ТОМ 1

УВЕ ОПТЕНГЕГЕЛЬ
ЛАСЛО АНДОР

ЄВРОПА ТА ВІЙНА В УКРАЇНІ

ТОМ 1

Фундація європейських прогресивних досліджень (The Foundation for European Progressive Studies/FEPS) є інтелектуальним центром прогресивної політичної родини на рівні ЄС. Наша місія полягає в тому, щоб розвивати інноваційні дослідження, політичні рекомендації, проводити тренінги та дебати, щоб надихати та інформувати прогресивну політику в Європі. Ми працюємо як хаб ідей та міркувань, аби сприяти появі прогресивних відповідей на виклики, з якими сьогодні стикається Європа.

FEPS працює в тісному партнерстві зі своїми членами та партнерами, налагоджуючи зв'язки та підвищуючи узгодженість між зацікавленими сторонами зі світу політики, наукових кіл та громадянського суспільства на місцевому, регіональному, національному, європейському та глобальному рівнях.

Сьогодні FEPS має потужну мережу з 68 організацій-членів. Серед них 43 є дійсними членами, 20 мають статус спостерігачів і 5 є членами за посадою. На додаток до цієї мережі організацій, які активно просувають прогресивні цінності, FEPS також має розгалужену мережу партнерів, включаючи відомі університети, науковців, політиків та активістів.

Ми прагнемо провести інтелектуальну рефлексію на користь прогресивного руху та просувати основоположні принципи ЄС – свободу, рівність, солідарність, демократію, повагу до прав людини, основних свобод і людської гідності, а також повагу до верховенства права.

Ця книга була видана у співпраці з:

Фундація "Амікус Європа"
Amicus Europae Foundation

Aleja Przyjaciół 8,
00-565 Warszawa, Poland
<https://fae.pl/>

Фонд Жана-Жореса
Fondation Jean-Jaurès

12 Cité Malesherbes,
75009 Paris, France
<https://www.jean-jaures.org/>

Фонд Макса ван дер Стула

Foundation Max van der Stoel/FMS
Leeghwaterplein 45, 5de verdieping, Den
Haag, Zuid-Holland 2521DB, Netherlands
<https://foundationmaxvanderstoel.nl/>

Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні

Friedrich-Ebert-Stiftung Ukraine
Borysohlibska Str. 15A,
Kyiv 04070, Ukraine
<https://www.fes.de/>

Kalevi
Sorsa
Foundation

Фонд Калеві Сорса

Kalevi Sorsa Foundation
Siltasaarekatu 18, 18-20 C, 6.krs,
Helsinki, Uusimaa 00530, Finland
<https://www.sorsafoundation.fi/>

RennerInstitut

Інститут Карла Реннера

Karl Renner Institute
Karl Popper Strasse 8,
A-1100 Vienna, Austria
<https://renner-institut.at/>

ЄВРОПА ТА ВІЙНА В УКРАЇНІ

ВІД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДО
НОВОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ

ТОМ 1

Уве Оптенгегель та Ласло Андор

Уве Оптенгеґель та Ласло Андор

Європа та війна в Україні: від російської агресії до нової східної політики / пер. з англ. Олександр Тирон, Христина Кімачук, Ірина Ємельянова, Юлія Чистякова, Галина Герасим. – Бостон: Academic Studies Press, 2025. – кількість сторінок с. 156.

FEPS
FOUNDATION FOR EUROPEAN
PROGRESSIVE STUDIES

FOUNDATION FOR EUROPEAN PROGRESSIVE STUDIES (FEPS)

Avenue des Arts 46 – 1000 Brussels, Belgium

www.feps-europe.eu

@FEPS_Europe

ACADEMIC STUDIES PRESS

1007 Chestnut Street, Newton

MA 02446, USA

press@academicstudiespress.com

www.academicstudiespress.com

Український переклад у вільному доступі став можливий завдяки фінансовій підтримці **Інституту гуманітарних досліджень Відня (IWM)** та **Фундації прогресивних європейських студій (FEPS)**.

Перекладено за виданням: Laszlo Andor, Uwe Optenhögel (ed). *Europe and the War in Ukraine: From Russian Aggression to a New Eastern Policy* (Foundation for European Progressive Studies, 2023; ISBN 978 191 301 989 1).

Редактор Євген Редько. Коректорка Ірина Волощак. Верстальниця Лідія Кравченко. Дизайнерка обкладинки Вікторія Орешко. Відповідальна за випуск Марія Шувалова.

Усі права застережено. All rights reserved.

© 2025 by Andor, Optenhögel

© Тирон, Кімачук, Ємельянова, Чистякова, Герасим, пер. з англ., 2025

© Academic Studies Press, ліцензія вільного доступу Creative Commons Attribution Non Commercial licence, 2025

Електронна версія даної публікації поширюється на умовах ліцензії CC-BY-NC. Ознайомитися з ліцензією: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>. Крім випадків, передбачених ліцензією, книга або її частини не можуть бути відтворені будь-яким електронним або неелектронними засобами без дозволу видавця.

ISBN 979 889 783 023 7 (pdf)

ISBN 979 889 783 024 4 (epub)

ISBN 979 889 783 025 1 (paperback)

Зміст

Андре В. М. Геррітс

1 Ідеологічний та філософський контекст війни	1
--	----------

Джек Томпсон

2 Непослідовність влади: стратегія США у війні в Україні та за її межами	14
---	-----------

Райнгард Крумм

3 Спадщина європейської східної політики: недостатня залученість, недостатній вплив	26
--	-----------

Андрій Корнійчук

4 Нація в перехідний період: вплив війни на українську політику та суспільство	38
---	-----------

Керстен Лаль

5 Західна зброя для України: шлях до ескалації чи закінчення війни?	50
--	-----------

Петер Рудольф

6 Ядерна тінь над Україною та Європою: стримування, примус і ризик ескалації	60
---	-----------

Уве Оптенгеґель

7 Китай і Росія у війні за Україну: наскільки міцна дружба "без меж"?	68
--	-----------

Юлія Юрченко

8 Українські економічні та соціальні втрати: яке майбутнє чекає на (по)воєнну країну?	81
--	-----------

<i>Андраш Рац, Оле Шпільнер і Гунтрам Вольф</i> 9 Санкції та російська військова економіка	109
<i>Богдан Данилишин</i> 10 Особливості формування воєнної економіки та повоєнної відбудови України	119
Про авторів	147

Андре В. М. Геррітс

1 | Ідеологічний та філософський контекст війни

Ми повинні серйозно ставитися до філософських та ідеологічних концепцій Володимира Путіна. Вони визначають його світогляд, спричиняють політику й зосереджені навколо України. Гегемонія над Україною — ключова ланка між регіональною сферою впливу Росії та її глобальною силою. І для Путіна Росія або є глобальною силою, або ж її немає. Війна в Україні — це війна за виживання Росії.

Що спонукало президента Росії Володимира Путіна втягнути свою країну у війну з Україною? Як він виправдовує та легітимізує війну? Які його філософські та ідеологічні рушійні сили і як вони змінилися під час війни?

Перше, що виникає у відповідь на такі запитання, — зустрічне запитання: чому це має значення? Чи варто надавати якесь реальне значення філософському обґрунтуванню Путіна війни в Україні? З огляду на розрізнений, іноді незв'язний характер його роздумів, їхнє філософське та ідеологічне значення можна вважати за невисоке, а політичне — за геть неочевидне. Ми не можемо бути впевнені, чи керується російський президент ідеями, які він висловлює, чи публічні заяви переважно *легітимізують* його політичні дії, але часто дивуємося тому, наскільки авторитарні правителі вірять в ідеологічне павутиння, яке самі плетуть.

Проте, здається, маємо достатньо підстав, щоб серйозно поставитися до філософських та ідеологічних заяв Путіна. По-перше, це *ідеї Путіна*. Він серйозно цікавиться питаннями російської історії, і це має політичне значення.¹ І з того, що знаємо або думаємо, що знаємо про прийняття рішень у Кремлі щодо війни в Україні, можна дійти висновку, що цей процес обмежений дуже вузьким колом, а у вирішальні миті — рішення приймає особисто Путін. По-друге,

1 У Путіна лише три радники, як одного разу сказав міністр закордонних справ Сергій Лавров: Іван Грозний, Пётр I і Єкатеріна II (Seddon 2023).

ідеї Путіна можуть бути часом суперечливі й не усталені (адже частково визначені геополітичним контекстом, на який російський лідер має обмежений вплив), але загалом послідовні. І насамкінець, ідеї й переконання Путіна мають важливі наслідки для Росії та її громадян. Світогляд Путіна перетворився на кодифіковану державну ідеологію зі спеціальними президентськими указами про духовні та моральні цінності Росії, фундаментальними правовими принципами щодо культури, стандартизованими підручниками сучасної історії та університетськими курсами, а також широким спектром інших громадянських і патріотичних директив. Світогляд Путіна став ядром нової державної ідеології Росії.

У цій статті я обмежуся лише тим, що можна достовірно вважати світоглядом Путіна. Його думки взяті з ключових публічних "виступів" незадовго до й під час війни: статті на 6000 слів "Про історичну єдність росіян та українців" (опублікованої в липні 2021 року), яка була правдоподібно схарактеризована як "ідеологічний трактат Путіна, що стоїть за вторгненням" (Kuzio 2022); його двох промов, що передували вторгненню (21 і 24 лютого 2022 року); промови після підписання договорів про приєднання Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей до Росії (30 вересня 2022 року); виступу на щорічному міжнародному дискусійному клубі "Валдай" 27 жовтня 2022 року та інших джерел.

Світогляд Путіна

Світогляд Путіна був влучно схарактеризований як "націоналістично-імперіалістичний" (Kolesnikov 2023) – поєднання консервативного націоналістичного мислення та експансіоністського зовнішньополітичного порядку денного. Дослідники Росії вже повідомляли про передбачуваний "консервативний поворот" Путіна понад десять років тому, коли він повернувся на посаду президента (2012 рік) та анексував Крим (2014 рік). Консервативні ідеї Путіна часто інтерпретують як переважно інструментальні. Здається, їх добре сприймає російська більшість, а також праві та популістські політичні сили в Європі й США. Консерватизм Путіна, безумовно, має інструментальні риси. І час його консервативного повороту, і теми, які він підіймає, можна пояснити кризою політичної легітимності на хвилі подій, які застали авторитарний режим зненацька: масових вуличних демонстрацій у Москві та десятках інших російських міст 2012 року, а також популістського наступу

в Центральній і Західній Європі. І все-таки мало підстав вважати, що консерватизм Путіна не становить також проблеми переконань. Послідовність і наполегливість його аргументів надто сильні, щоб ними нехтувати: світогляд Путіна справді консервативний і націоналістичний, який сильно надихає його експансіоністські, імперіалістичні амбіції.

Судячи з публічних заяв, Путін, схоже, перебуває під впливом групи консервативних, антикомуністичних, здебільшого релігійно натхнених мислителів: "білих" контрреволюціонерів із перших днів більшовицького режиму Івана Ільїна (1883-1954), Ніколая Бердяєва (1874-1948), а також Владіміра Соловйова (1853-1900); дисидентів радянської доби, зокрема Александра Солженіцина (1918-2008) та Александра Зінов'єва (1922-2006), які мусили покинути Радянський Союз; і етнокультурних та євразійських ідей радянських вчених, як-от Лев Гумільов (1912-1992), і його далекого ідейного родича Александра Дугіна (нар. 1962). Що об'єднує цю строкату компанію мислителів? Насамперед вони підкреслюють, що Росія і Захід (включно з демократичною частиною Європи) – глибоко різні цивілізації; це поняття популяризував ще філософ XIX століття Ніколай Данілевський (1822-1885). Вони підкреслюють унікальний характер Росії, визначений поєднанням історії, релігії (православ'я), політичної культури (автократія) і географії (простір). Вони підкреслюють загрозу, яку становлять західний марксизм і лібералізм для духовної єдності та самобутності російської цивілізації. Вони віддані спільній історичній місії євразійських народів на чолі з Росією, і в цьому контексті ставлять під сумнів або відкидають історичну чи майбутню державність України (а іноді й Білорусі та Казахстану). Держава і церква – головні інституційні стовпи цієї консервативної, націоналістичної традиції. Світогляд Путіна своєю суттю експансіоністський. Цей експансіоністський вимір впливає з його концепції історичної ролі та значення Росії, особливо російської держави, а також гегемоністської позиції Росії у власному геополітичному середовищі – це передумови для легітимного статусу великої держави в багатополлярному світі. Різні дослідники вказували на схожість націоналістично-імперіалістичного світогляду Путіна з ідеями німецького правознавця й симпатика нацизму Карла Шмітта (1888-1985). Якщо коротко, то все можна звести ось до чого: абсолютно суверенний автократичний лідер із глибоко антагоністичним поглядом на політику, який може приймати рішення "про виняток" (вторгнення в Україну) і гегемоністично править на

власному "великому просторі" в умовах глобального порядку, що ґрунтується на невторуванні інших великих держав.²

Хоча Путін може поділяти деякі основні ідеї згаданих інтелектуалів, думка про те, що він ідеологічно захопився групою давно померлих консервативних російських та інших мислителів, — нісенітниця. Фактичні політичні рішення Путіна, включно з рішенням про повномасштабне вторгнення в Україну, зумовлені низкою міркувань, які, як стверджую нижче, іноді мають ідеологічний, іноді більш практичний характер (практичний, але оманливий). Однак Путін спирається на сильну інтелектуальну традицію. Його приваблює не лише глибоко вкорінена недовіра до (ліберального) Заходу, яку плекають ці консервативні мислителі, але й протипага, яку "збирання російських земель" або "Російський Союз" Росії, України, Білорусі та північної частини Казахстану (цей союз обстоював Солженіцин) може протиставити йому. Розробляючи концепцію Російського Союзу, Солженіцин спирався на ідеї, популярні в колах білої еміграції, на прелюдію до того, що Путін зараз вважає східнослов'янським ядром своєї "Великої Євразії". Це тонка іронія історії: один із найбільш очорнених дисидентів радянських часів став джерелом політичного натхнення для колишнього офіцера КДБ, який тепер керує Росією.

Світогляд Путіна не можна розглядати інакше, як розрив із нещодавною комуністичною історією Росії (і відновлення зв'язку з більш раннім минулим). Для того, хто оплакував розпад Радянського Союзу як "велику геополітичну катастрофу", Путін напрочуд зневажливо ставиться до комуністичної наддержави. Він особливо критично ставиться до національної політики ранніх радянських лідерів, зокрема Леніна, і особливо до України. Після Жовтневої революції більшовики створили нове українське політичне утворення, що ґрунтувалося на штучній національній ідентичності, написав Путін у статті в липні 2021 року. "Сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської епохи", — стверджував він. "Ми знаємо і пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії". Путін не відчуває себе політично пов'язаним із тим, що узгоджено з Україною за радянських часів. У телевізійних виступах напередодні вторгнення він згадував про роль Леніна і його фактично конфедеративні державні плани. Ідеї Леніна щодо

2 Найґрунтовніше вплив Карла Шмітта в Кремлі та навколо нього (Александра Дугіна) проаналізовано в Auer (2015) та Piccoli (2024).

державного будівництва в Радянському Союзі не були "помилкою", стверджував Путін: "вони були гіршими, ніж помилка".

У публічних заявах Путіна щодо України, особливо щодо Великої Вітчизняної війни, завжди є історія. Значну частину телевізійного виступу 24 лютого Путін присвятив агресивній, експансіоністській політиці Заходу на чолі зі США. "У 1940 і на початку 1941 року Радянський Союз усіляко намагався запобігти початку війни або принаймні відтягнути його. Для цього, зокрема, намагався буквально до останнього не провокувати потенційного агресора, не здійснював чи відкладав найнагальніші, очевидні дії, щоб підготуватися до відбиття неминучого нападу". Однак Путін додав: "А ті кроки, які все-таки були зрештою вжиті, уже катастрофічно запізнилися [...]". Спроба задовольнити агресора напередодні Великої Вітчизняної війни виявилася помилкою, яка дорого коштувала нашому народу". В одному з уривків Путін порівнює США з нацистською Німеччиною, критикує Сталіна й захищає напад на Україну як оборонний, превентивний удар — справді винахідливе використання історії.

Два обґрунтування вторгнення

Фактично є два обґрунтування вторгнення Росії в Україну: пояснення з позицій політики безпеки, яке розглядає війну в контексті відносин між Росією та Заходом після холодної війни; і культурно-історичне пояснення, в якому вторгнення розглядають як наслідок імперіалістичної та реваншистської путінської інтерпретації відносин між Росією та Україною.

Російську агресію в політиці безпеки можна обґрунтувати з позиції типової "реалістичної" ідеї — дилеми безпеки. Коли одна держава (або альянс) вживає заходів, зміцнюючи безпеку, інша держава може сприйняти це як такий крок, що впливає на її безпеку, і почати діяти так, що потім перша сторона розглядатиме її дії як загрозу безпеці. Розширення НАТО на схід і відповідь Росії можна розглядати як таку дилему безпеки.

Культурно-історичне обґрунтування, з іншого боку, розглядає причину війни головно в поглядах Путіна на Україну та в історичних відносинах між Україною та Росією. Згідно з цим поясненням, війна є наслідком незавершеної деколонізації та глибоко вкоріненого імперіалістичного мислення Росії.

Ці два пояснення переважно протилежні. Прихильники "реалістичного" підходу схильні дотримуватися пояснення з позиції

політики безпеки, згідно з яким вважають, що російське вторгнення більшою чи меншою мірою спровоковане розширенням НАТО. На їхню думку, переконання в тому, що НАТО ніколи не мав агресивних намірів щодо Росії, не важливе, адже дилема безпеки — це насамперед питання сприйняття. З іншого боку, багато "ліберальних" оглядачів поділяють культурно-історичне пояснення, заперечуючи, що Захід коли-небудь становив серйозну загрозу, і шукаючи причини в мстивому, жорсткому націоналізмі путінської кліки. Ліберали також розглядають війну в Україні як боротьбу між демократією та диктатурою, тоді як реалісти вважають, що Росія діє насамперед як велика держава. Останні вказують на те, що потужні демократії — зокрема, Сполучені Штати — суттєво не відрізняються від авторитарних режимів, коли вважають, що на карту поставлені їхні ключові інтереси.

Чітке розмежування між цими двома інтерпретаціями не має особливого сенсу. Ці два обґрунтування не взаємозаперечні. Ідеологічні міркування Путіна та міркування безпеки тісно переплетені. Малоімовірно, що лише геополітичні причини пояснюють війну Путіна проти України, але цілком ймовірно, що вони сприяли радикалізації його дедалі більш зневажливих і агресивних поглядів на Україну та її відносини з Росією. Більшість реалістів і лібералів погодяться, що в основі війни лежать "несумісні логіки суверенітету (України) та імперіалізму (Росії)" (Mälksoo 2022), але по-різному інтерпретують як причини, так і наслідки цих "несумісних логік".

У публічних виступах Путін підкреслює як безпекові, так і культурно-історичні мотиви вторгнення, хоч не завжди однаковою мірою і з однаковими аргументами. Суть путінського культурно-історичного виправдання війни полягає в запереченні української національної ідентичності та державності. Путін неодноразово підтверджує свою віру в глибоко вкорінену єдність східних слов'ян. Росія, Україна і Білорусь мають спільну ідентичність і долю: Україна може існувати тільки в тісному союзі з Росією. Будь-яка інша інтерпретація їхніх взаємин, підкреслює Путін, становить частину "антиросійського проєкту".

Зважаючи на тісний історичний зв'язок між росіянами та українцями, остаточно за війну може відповідати лише Захід. Це другий важливий елемент путінського пояснення війни. Західні держави відіграли життєво важливу роль у тому, що Путін сприймає як невдачу "українізацію" України. Після анексії Криму та збройного конфлікту на Донбасі, за потужної підтримки дедалі ширшої

економічної, політичної й військової співпраці з ЄС, НАТО та його країнами-членами, Україна дрейфувала щораз далі на захід, якомога далі від Росії та її самопроголошеної зони привілейованих інтересів.

Якщо у статті Путіна про "історичну єдність" росіян та українців (опублікованій 12 липня 2021 року) та телевізійному виступі напередодні вторгнення в Україну (21 лютого) досі йшлося переважно про давню близькість українців і росіян, то у промові 24 лютого, у якій він оголосив російському народу про свій наказ провести "спеціальну військову операцію" в Україні, Путін змістив акцент на відповідальність Заходу. Він звинуватив Захід у підтримці нібито геноцидної політики Києва на Донбасі, спрямованої проти "мільйонів людей, які там живуть і які покладали свої надії тільки на Росію, тільки на нас із вами". Очевидно, Путін вважав, що і його народ, і міжнародна громадськість краще сприймуть аргумент про загрозу з боку Заходу, ніж передбачуваний зв'язок між росіянами та українцями або штучність української держави й нації.³ Через пів року на Валдайській конференції злочинів проти людей на Донбасі Путін уже майже не згадував. Війну тепер майже повністю він пояснював агресивністю "колективного Заходу". Це, на думку Путіна, надає війні глибоко історичного і справді глобального виміру. Росія знову під ударом. Однак вона протримається довше, як завжди в минулому. Росія вийде переможницею. Хоча б тому, як додав Путін, що бореться за велику справу. Росія веде оборонну війну цивілізацій, щоб захистити свій суверенітет і свою свободу, а також свободу всього незахідного світу, проти невинуватої традиції західної зарозумілості та втручання. Нечасто місіонерський елемент у російській політиці був виражений так сильно, як зараз, за путінського керівництва.

Тверезий аналіз фактичних обставин вторгнення свідчить, що ані ризик військової конфронтації із Заходом, ані ймовірність значного опору з боку українських військових особи, які приймали рішення в Кремлі, не розглядали як особливо високі. А даремно. Це були

3 У серпні 2022 року, через шість місяців війни в дедалі більш репресивній Росії, опитування "Левада-центру" показало, що 68% російських респондентів (проти 83% у жовтні 2021 року) досі позитивно ставляться до українців (Отношение к странам и их гражданам, 6 сентября 2022 года). До речі, в іншому опитуванні за кілька тижнів до цього "Левада-центр" повідомив, що 76% респондентів підтримують дії російських військ в Україні (46% повністю, 30% радше так, ніж ні) (Конфликт с Украиной: август 2022 года, 1 сентября 2022 года).

драматичні прорахунки з далекосяжними наслідками, значною мірою інспіровані їхньою оманливою риторикою про нерозривний зв'язок між українцями та росіянами, слабку національну ідентичність України та її хитку державність. Нещодавня історія вже свідчить про протилежне. На референдумі 1991 року незалежність України від Радянського Союзу підтримали 92,3% виборців (відсотки в російськомовних регіонах на сході України були трохи нижчі, за винятком Криму). "Фашистську хунту", яку Путін думав скинути внаслідок бліцкригу на Київ, очолив президент, якого обрали за три роки до того, за якого проголосували 73% виборців, знову-таки з порівнюваними показниками на сході країни. Кремль вважав, що може підпорядкувати собі країну з населенням 43 мільйони людей, більшу за Францію, маючи в розпорядженні лише приблизно 175 000 військових.

Євразія та "фортеця Росія"

Війна в Україні — це одночасно і стратегічний конфлікт із Заходом, і пізньокolonіальний акт агресії Кремля. Насправді суть в обох випадках однакова: Росія прагне до гегемонії над Україною. Російські правителі відкидають незалежну Україну, адже вона підриває їхній світогляд (*Weltanschauung*), перешкоджає їхнім геополітичним амбіціям і ставить під загрозу їхні економічні та політичні інтереси. Ключовим геополітичним поняттям є "Євразія" — Євразія має вирішальне значення для Росії, а Україна має вирішальне значення для Євразії.

Як і інші аспекти того, як Путін сприймає місце Росії у світі, поняття "євразійство" розробили білогвардійські мислителі-емігранти у міжвоєнний період. На сьогодні Александр Дугін — головний ідеолог євразійства в Росії.⁴ Його ідеї — сповнена інтриги суміш класичних геополітичних, несамовито націоналістичних, відверто агресивних і заплутано містичних ідей. Чи сам Путін "євразієць"? Якщо так, то він, напевно, не належить до типу Дугіна. У публічних заявах Путін посилається не так на євразійство як ідеологію, а на Євразію як геополітичний блок. Російський президент цінує Євразію як значною мірою самодостатню, потужну територіальну

4 Книжка "Основи геополітики" Дугіна (Основы геополитики: геополитическое будущее России. Москва: Арктогея, 1997) була обов'язковою у військових академіях Росії.

й політичну противагу експансивному атлантизму. Риторика Путіна — це поміркований, більше геополітичний, ніж ідеологічний варіант антизахідної риторики консервативних мислителів, про яких я згадував раніше, зокрема Дугіна.

Є практичні, а до певної міри й ідеологічні аспекти міжнародної стратегії Путіна, пов'язані з євразійством. Йдеться не лише про досить невіддалене прагнення Путіна зміцнити та інституціоналізувати співпрацю з державами Євразії (центральною елементом якої мав стати Євразійський економічний союз), але й про його зусилля, спрямовані на уособлення Росії як унікальної цивілізації. Росія ніколи не вважала й не вважає себе ворогом Заходу, заявив Путін на Валдаї в жовтні 2022 року. Росія не зациклена на конфлікті із Заходом, а лише з певною його частиною. Для Путіна існує два "Заходи": агресивний неоліберальний, неоколоніальний та космополітичний Захід і традиційний, християнський, волелюбний та патріотичний Захід. Росія відчуває спорідненість із другим Заходом, запевнив Путін присутніх, але ніколи не примириться з першим. Нинішній цивілізаційний дискурс не ексклюзивний для Росії. Він має довгий, хоч і перерваний родовід, особливо в Китаї. Росія за Путіна наближається до того, що британський вчений Крістофер Кокер визначив як "цивілізаційну державу" — політичне утворення, яке поєднує атрибути держави та цивілізації.⁵

А Росія — це цивілізація під тиском. Путін неодноразово використовував образ "обложеної Росії". Щоб упоратися з цією облогою, Росія поєднує експансію в путінській "Великій Євразії" та ізоляцію (чи радше герметизацію) в "Росії-фортеці". Це два давні стратегічні рефлекси, які часто помічаємо в російській історії. Вони так само класичні, як і їхні західні аналоги: ідеться, зокрема, про стримування, щоби приборкати російську експансію, і прагнення трансформувати Росію за власним образом і подобою.

Проект Путіна "Велика Євразія" охоплює як прагнення реінтегрувати Росію й пострадянський простір, так і встановити тісніші геополітичні відносини з Китаєм та іншими незахідними державами, зокрема з Туреччиною, Іраном та Індією. У цьому сенсі він втілює головну зовнішньополітичну амбіцію Росії: багатополарний

5 Christopher Coker, *The Rise of the Civilizational State* (Cambridge: Polity, 2019). На думку Кокера, цивілізаційна держава ідеологічно оборонна, а не наступальна (поняття суверенітету ключове), дуже неуніверсальна й претендує на власний цивілізаційний простір, замкнена на боротьбу з вічними ворогами і за природою авторитарна.

світовий порядок, одним із головних полюсів якого є Євразія з домінуванням Росії. Регіональний і глобальний перерозподіл тісно пов'язані у світогляді Путіна. Регіональна гегемонія — це передумова глобальної багатополярності. І багатополярність з'являється в кожному головному російському зовнішньополітичному документі з часів холодної війни так само часто, як і вперта відмова Заходу прийняти цю нову реальність. У російському розумінні багатополярний світ — це світ великих держав і великих просторів (сфер впливу). Путін має дуже специфічні уявлення про те, що означає статус наддержави. Великі держави "правлять" світом. Тільки великі держави мають справжній суверенітет. Суверенітет менших держав становить предмет переговорів. Тільки сильна й упевнена в собі Росія, ядро реінтегрованої Євразії, може стати полюсом нового міжнародного порядку, реальною альтернативою західному домінуванню в міжнародній системі.

Для Путіна Росія — або велика держава, або її немає, буквально. Україна має вирішальне значення для статусу Росії як великої держави, а отже — як неодноразово підкреслював Путін — для виживання Росії. Бо ж суверенітет України можливий лише "в партнерстві з Росією", як пояснив російський президент у статті в липні 2021 року. "Для нашої країни це питання життя і смерті, питання нашого історичного майбутнього як народу", — сказав він російському народу у телевізійному зверненні 24 лютого. Україна, яка розриває зв'язки з Росією, "є не тільки цілком реальною загрозою нашим інтересам, але й самому існуванню нашої держави, її суверенітету".⁶

Росія — велика, але й "самотня" держава, писала Лілія Шевцова (2010) ще понад десять років тому. Посткомуністична Росія може бути самотньою державою, але не ізоляціоністською. Однак і це, здається, зараз змінюється, принаймні щодо "Заходу", включно з Європою. Дедалі частіше ізолюваність Росії від Заходу подають як політичний вибір, як стратегію самоізоляції. На Росію чекає сто років "стратегічної самотності" (або двісті, або триста), зазначав

6 Я не впевнений, що посилання Путіна на "питання життя і смерті" гіперболічне, але воно повністю відповідає тому, що прихильники реалізму зазначали вже давно. Зокрема, про це писав Збігнев Бжезінський, колишній радник із питань безпеки президента США Джиммі Картера: "Без України Росія перестає бути імперією, але з Україною, підкореною, а потім підпорядкованою, Росія автоматично стає імперією" (*"The Premature Partnership"*, *Foreign Affairs*, vol. 73, no. 2 (March-April 1994), p. 80).

свого часу колишній радник Путіна Владіслав Сурков (Surkov, 2018). Це ідея "острівної Росії", або "Росії-фортеці" становить суперечливу концепцію, але вона дедалі більше в моді у Москві після вторгнення в Україну. Навіть помірковані зовнішньополітичні мислителі (Mezhuev 2022) використовують її, пропагуючи політику культурної дистанції або "байдужості" до Європи (або ширше — "глобалістського проєкту" чи "колективного Заходу"); не ворожості, а дистанції та невтручання. Здебільшого Сергій Караганов (2023) іде на кілька кроків далі. Він стверджує, що зараз Росії насамперед потрібно "розробити нову концепцію стримування", яка була б "не лише військовою, але й психологічною, політичною й моральною...". Це ключові аспекти того, що можна розглядати як сучасний варіант "російської традиції", вираження віри в те, що Росія пережила унікальний розвиток завдяки прихильності до спільних культурних цінностей і політичних практик, траєкторію, незалежну від Заходу й варту того, щоб її захищати від нього.

Висновок

Ця стаття починається з припущення, що ми повинні серйозно ставитися до філософських та ідеологічних мотивацій Володимира Путіна. Спочатку Путіна вважали за досить прагматичного політичного лідера, чия політика ґрунтується на реалістичній оцінці інтересів і можливостей Росії, але відколи він повернувся на посаду президента 2012 року, дедалі частіше визнають і підкреслюють його *ідеологічні* мотиви: консерватизм, відразу до лібералізму та універсалізму, а також дедалі сильніший акцент на цивілізаційній ідентичності й унікальності Росії. Посилання Путіна на мислителів, які його надихають, а це переважно консервативні, антикомуністичні та російські націоналістичні мислителі, надто послідовні й надто переконливі, щоб не сприймати їх серйозно. Світогляд Путіна справді консервативний, російський націоналістичний і експансіоністський.

Ідеологічні рушійні сили Путіна позначаються на його політиці щодо України. Україна — ключова частина його поглядів на роль Росії в регіоні та світі. Путін, ймовірно, прийняв рішення про вторгнення в Україну сам або в дуже невеликій компанії. У цьому він керувався двома групами міркувань: політикою безпеки та культурно-історичними аргументами. Путін вважає, що Україна мусить підкоритися геополітичним інтересам Росії, що Україна має право на існування лише в союзі з Росією, і що такі гегемоністські

відносини життєво важливі для Росії. Україна посідає ключове місце в російській концепції регіональної держави, без якої вона не може бути глобальною державою і без якої розпадеться (як Радянський Союз на початку 1990-х років).

Як і дедалі більше російських інтелектуалів, Путін пов'язує позицію Росії у світі з її унікальною цивілізацією. Важливо, що кордони російської держави та її цивілізації й населення не збігаються. "Русскій мір" виходить за межі російської держави. Російський світ — ядро Євразії, російський "простір" або "полюс" в омріяному Путіним багатополярному світовому порядку. Поняття "цивілізаційна держава" має експансивний та оборонний аспекти. У відносинах із Заходом вона здебільшого спрямована всередину, звідси її акцент на суверенітет, невтручання та ізоляцію від іноземних впливів. Однак вона надзвичайно експансивна у відносинах із безпосередніми сусідами Росії, країнами Євразії, де Росія претендує на гегемоністську роль. На думку Путіна, сильна держава, регіональна сфера впливу та глобальний вплив безпосередньо пов'язані між собою. І гегемонія над Україною — нерозривна частина цього. Війна поєднує в собі реакцію на розширення західного впливу вглиб російської сфери впливу та масову, ідеологічно керовану постколоніальну конвульсію.

Література

- Auer, S. (2015) "Carl Schmitt in the Kremlin: the Ukraine crisis and the return of geopolitics", *International Affairs*, vol. 91, issue 5, pp. 953-968.
- Götz, E. and J. Staun (2022) "Why Russia attacked Ukraine: Strategic culture and radicalized narratives", *Contemporary Security Policy*, vol. 43, issue 3, pp. 482-497.
- Kolesnikov, A. (2023) *Blood and iron: How nationalist imperialism became Russia's state ideology*, Carnegie Russia Eurasia Center, CEIP, Berlin, 2023.
- Kuzio, T. (2022) "Imperial nationalism as the driver behind Russia's invasion of Ukraine", *Nations and Nationalism*, DOI: 10.1111/nana.12875.
- Mäklsoo, M. (2022) "The Postcolonial moment in Russia's war against Ukraine", *Journal of Genocide Research*, 11 May 2022, <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074947>.
- Mankoff, J. (2022) *"Russia's war in Ukraine: Identity, history, and conflict"*, CSIS, Washington, DC, April 2022.
- Mezhuev, B. V. (2022) "Civilizational indifference: Can Russia keep up cultural distancing in relations with Europe?" *Russia in Global Affairs*, October/December 2022.

- Picocoli, E. (2024), *"Carl Schmitt and the Putin regime"*, Institute for European, Russian, and Eurasian Studies, The George Washington University, Washington, DC, January 2024.
- President of Russia (2022) "Signing of treaties on accession of Donetsk and Lugansk people's republics and Zaporozhye and Kherson regions to Russia", 30 September 2022; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/69465>.
- Putin, V. (2021) "On the Historical Unity of Russians and Ukrainians", 12 July 2021; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>.
- Putin, V. (2022a) "Address by the President of the Russian Federation", 21 February 2022; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828>.
- Putin, V. (2022b) "Address by the President of the Russian Federation", 24 February 2022; <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67843>.
- Radio Liberty / Radio Free Europe (2014) "Putin downplays Kazakh independence, sparks angry reaction", 3 September 2014; <https://www.rferl.org/a/kazakhstan-putin-history-reaction-nation/26565141.html>.
- Reynolds, N. and Dr J. Watling (2022) "Ukraine through Russia's eyes", RUSI, 25 February 2022; <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/ukraine-through-russias-eyes>.
- Roberts, K. (2017) "Understanding Putin", *International Journal*, vol. 72 (1), pp. 28-55.
- Seddon, M. (2023), Ch. Miller and F. Schwartz "How Putin blundered into Ukraine – then doubled down on", *Financial Times*, 23 February 2023.
- Shevtsova, L. (2010) *Lonely Power: Why Russia Has Failed to Become the West and the West is Weary of Russia*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2010.
- Караганов, С. (2023) "Россия узаконила свое европейское право" (Интервью с Евгением Шестаковым), *Российская газета*, 27 декабря 2023; <https://rg.ru/2023/12/27/kuda-techet-reka-2024.html>.
- Сурков, В. (2018) "Одиночество полукровки (14+)", *Россия в глобальной политике*, 9 апреля 2018; <https://globalaffairs.ru/articles/odinochestvo-polukrovki-14/>.

Джек Томпсон

2 | Непослідовність влади: стратегія США у війні в Україні та за її межами

Стратегія США у війні в Україні має на меті надати Києву достатню підтримку, щоб конфлікт завершився стратегічною поразкою Москви. Такий підхід характеризує перехід адміністрації Байдена до багатосторонньої глобальної стратегії, яка менше зосереджена на ударних операціях і більше орієнтована на союзників та довірених осіб. Хоча європейці повинні схвалювати цю зміну в стратегії США, є великі питання щодо її довгострокової життєздатності як в Україні, так і на глобальному рівні.

Вступ

Американські політики не приховують своєї головної мети у війні в Україні. У квітні 2022 року міністр оборони США Ллойд Остін заявив журналістам: "Ми хочемо бачити Росію ослабленою до такої міри, щоб вона не могла робити те, що зробила, здійснивши вторгнення в Україну". "Вона вже втратила багато військового потенціалу. І значну частину військ, відверто кажучи. І ми хочемо, щоб вона не мала можливості дуже швидко відновити цей потенціал", — зазначив Остін. Кілька днів по тому інший чиновник лаконічніше висловив позицію США. Він сказав, що Вашингтон хоче "зробити це вторгнення стратегічним провалом для Росії".

Прагнучи нав'язати Росії стратегічну поразку у війні в Україні, Сполучені Штати роблять це в такий спосіб, що заповідають відхід від своєї стратегії ліберальної гегемонії, яка існувала після 1990 року. Адміністрація Байдена розглядає "стратегічну конкуренцію" між провідними демократіями та автократіями як основну рушійну силу, що формує міжнародну безпеку, і такий підхід до війни в Україні стає першим кроком до того, якою може бути нова велика стратегія — принаймні та її версія, якій віддають перевагу американські мультилатералісти (мультилатералізм — багатосторонні відносини — ред.). Така стратегія точніше відображатиме позицію

Сполучених Штатів у міжнародній системі: вони залишаються найпотужнішим гравцем, але зменшують вплив, тож мають інвестувати більше ресурсів удома.¹

Україну можна розглядати як взірць стратегії, у якій Сполучені Штати залишаються залученими й прагнуть лідирувати, але намагаються передати більше відповідальності союзникам та довіреним особам і більше залежать від багатосторонніх інституцій. Завдяки такому підходу Вашингтон може використовувати військову силу в разі потреби в Індотихоокеанському регіоні, але залишатися невіддільною частиною європейської безпекової системи. Хоча підхід Байдена не передбачає суворіших варіантів, як-от офшорне балансування або стримування, він свідчить про виважений відхід від зарозумілості, притаманної ліберальній гегемонії.²

Спроба Байдена змінити стратегію США в напрямку більш багатосторонньої, більш тісної співпраці й менш мілітаризованої політики, ймовірно, з європейського погляду, заслуговує на схвалення, однак є кілька питань щодо довгострокової життєздатності такого підходу. Сполучені Штати мають історію непослідовної політики та риторики щодо безпеки України, особливо коли йдеться про членство в НАТО, тому немає жодних гарантій, що американська допомога залишиться на нинішньому рівні. Справді, хоча підтримка допомоги Україні серед громадськості та політиків досі відносно сильна, значна меншість — переважно праві, але також і ліві — хотіла б скоротити або припинити допомогу Україні й нав'язати їй мир шляхом переговорів. На сьогодні така угода була б укладена на умовах, вигідних для Росії.

Коли йдеться про велику стратегію США на регіональному та глобальному рівнях, обидві основні партії схильні надавати пріоритет безпеці в Індотихоокеанському регіоні й конкуренції з Китаєм, а не в Європі. Однак прихильники мультилатералізму будуть

1 Ключові члени зовнішньополітичної команди Байдена, зокрема радник із національної безпеки Джейк Салліван, закликали до такого підходу ще до того, як Байден став президентом. Див, наприклад, Salman Ahmed and Rozlyn Engel, eds., "Making US Foreign Policy Work Better for the Middle Class", Carnegie Endowment for International Peace, 2020, <https://carnegieendowment.org/2020/09/23/making-u.s.-foreign-policy-work-better-for-middle-class-pub-82728>.

2 John J. Mearsheimer and Stephen M. Walt, "The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy", *Foreign Affairs* 95:4 (July/August 2016), 70-83; Barry R. Posen, *Restraint: A New Foundation for U.S. Grand Strategy* (Ithaca: Cornell University Press, 2014).

більш схильні вважати європейську безпеку гідною уваги й ресурсів США, ніж націоналісти. Крім того, політична дисфункція, ймовірно, залишатиметься важливим фактором в еволюції стратегії США. Зокрема, відродження націоналізму правих сил у США та їхній скептицизм щодо європейського проєкту, колективної безпеки й багатосторонніх інституцій вплине на здатність і готовність наступних адміністрацій дотримуватися політики Байдена.

Переосмислення Великої стратегії США

З 1990 до початку 2010-х років Сполучені Штати використовували військову перевагу та глобальний вплив часто в марних спробах поширити демократію, вільні ринки й ліберальні цінності. З огляду на глибокі зміни в міжнародній безпеці за останні роки, ця стратегія ліберальної гегемонії застаріла. Сполучені Штати більше не єдина наддержава. Вони протистоять Китаю, потужному супернику з глобальними амбіціями, і кільком регіональним претендентам, головним серед яких є Росія. Крім того, військова й економічна потуга США відступила від свого відносного піка 1990-х років, а невдалі війни в Афганістані та Іраку окреслили межі американського впливу. Міжнародна економіка залишається глибоко взаємопов'язаною, але в більшості західних держав відчутний тиск, покликаний обмежити вплив економічної глобалізації — як і з міркувань безпеки, так і через внутрішньополітичні причини.

Опинившись у цій непевній міжнародній ситуації, більшість політиків визнає потребу переосмислити ключові принципи зовнішньої політики США. Однак немає консенсусу щодо того, що має містити оновлена Велика стратегія, крім того, що Китай буде в центрі уваги. Адміністрація Трампа намагалася реалізувати націоналістичне бачення, щоби зменшити участь США в альянсах і багатосторонніх інституціях. Вона також намагалася відповісти на занепокоєння відчужених, переважно білих американців щодо глобалізації, зменшуючи імміграцію та отримуючи торговельні поступки від інших держав. Хоча більшість американців ставиться до цього підходу скептично, "Америка понад усе" становить важливий підхід правих.

Байден здебільшого відкидає націоналізм попередника. Натомість його адміністрація сподівається зберегти позитивні аспекти ліберальної гегемонії, визнаючи водночас обмеження, які накладає

занепад США, і недоліки глобалізованої економіки. На думку адміністрації Байдена, головним фактором, що формує міжнародну систему, варто визнавати стратегічну конкуренцію між великими демократичними та автократичними державами, покликану "сформувати те, що прийде після" епохи ліберальної гегемонії. Американська адміністрація вважає, що участь і лідерство залишаються важливими, але Сполучені Штати можуть досягти успіху, лише тісно співпрацюючи з союзниками й користаючись допомогою функційних багатосторонніх інституцій. На думку адміністрації Байдена, дві найпотужніші загрози, що стоять перед Сполученими Штатами та їхніми союзниками, — це Китай і Росія.³

Сполучені Штати вважають Китай єдиною державою, яка має намір та можливості докорінно змінити міжнародну систему, і вже багато років надають пріоритет Індो-Тихоокеанському регіону. Росія, маючи стратегічні обмеження, становить меншу загрозу, але може завдати шкоди міжнародній системі, особливо Європі, якщо її не стримувати. Внаслідок такого підходу американські політики досі вважають європейську безпеку питанням національних інтересів, хоча значна меншість націоналістів Республіканської партії скептично ставиться до переваг залучення до цього регіону, а Індо-Тихоокеанський простір матиме пріоритет над Європою у стратегічному плануванні.

Стратегія США у війні в Україні

Теперішня стратегія США у війні в Україні однозначна: адміністрація Байдена має намір надати достатню підтримку Києву, щоб не допустити перемоги Росії, і в такий спосіб завдати Москві нищівного удару в ширшому американо-російському стратегічному протистоянні. Після російського вторгнення підтримка України з боку США була відчутна, хоч і повільніша й обмеженіша, ніж хотів Київ. Щоб досягти нинішнього рівня допомоги, США пройшли довгий, непослідовний і, на думку України, не завжди конструктивний шлях.

3 United States National Security Strategy, October 2022, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>; Hal Brands, "The Emerging Biden Doctrine: Democracy, Autocracy, and the Defining Clash of Our Time", *Foreign Affairs*, June 29, 2021, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-06-29/emerging-biden-doctrine>.

Протягом багатьох років після холодної війни Вашингтон залишав Україні можливість прагнути до членства в НАТО, особливо не сприяючи її вступу до альянсу й відверто не обговорюючи труднощів, які може спричинити такий процес. Кульмінацією цього неефективного поєднання риторики заохочення й недостатніх дій став Бухарестський саміт 2008 року, на якому Україні та Грузії пообіцяли членство в НАТО в невизначений момент у майбутньому, не надавши необхідних планів дій щодо членства, які мали б сприяти зазначеному процесу. Адміністрація Джорджа Буша хотіла надати план дій щодо членства, але вирішила не робити цього через незгоду деяких європейських союзників.⁴

Після анексії Криму Росією та її вторгнення на Донбас 2014 року США і НАТО фактично пішли на безглуздий компроміс. Вони прагнули допомогти Україні у протистоянні російській агресії й допомогли достатньо, щоб розпалити параною в Москві, але постійно боялися допомогти повною мірою, аби не спровокувати прямий конфлікт між НАТО та Росією. Запропонувавши певну, але недостатню допомогу й риторичну підтримку членства в НАТО в якийсь невизначений момент, вони несправедливо дали надію Україні, а також спровокували занепокоєння Москви, яка давно попереджала, що членство України в НАТО є "червоною лінією".

Це непросто балансування стало підґрунтям для стратегії США на початку російського вторгнення і, мабуть, вигаданої пропозиції евакуювати президента Зеленського. Напередодні війни американська розвідка оцінювала, що український опір зазнає краху в умовах переваги російської вогневої потужності. Роблячи цю панічну (як стало зрозуміло пізніше) оцінку, Вашингтон перебував під впливом стрімкого розвалу афганської армії 2021 року. З цим песимістичним настроєм, яким керувався Вашингтон у довоєнному мисленні, перед ним стояли три цілі, приблизно в такій послідовності: уникнути прямого військового конфлікту з Росією, виконати зобов'язання перед союзниками в НАТО й допомогти Україні уникнути поразки на полі бою. Відповідно, допомога Києву в перші дні була скромною й стосувалася переважно оборонної зброї, боєприпасів та бронешитів. Американська адміністрація

4 Samuel Charap, "Nato honesty on Ukraine could avert conflict with Russia", *Financial Times*, January 13, 2022, <https://www.ft.com/content/74089d46-abb8-4daa-9ee4-e9e9e4c45ab1>.

не наважувалася йти далі, бо побоювалася, що Москва вдасться до заходів у відповідь на постачання новітніх озброєнь і американські боєприпаси можуть захопити або скерувати на чорний ринок.⁵

Коли російські війська не змогли взяти Київ на початку квітня 2022 року й конфлікт перемістився на схід та південний схід України, мислення США змінилося. Вашингтон почав надавати сучасніше озброєння, наприклад гаубиці M777, а також навчав керувати ними. Коли вплив цієї зброї став очевидним, Сполучені Штати відчували, що мають право йти далі, зокрема надати високомобільні артилерійські ракетні системи (HIMARS), які можуть вражати цілі на більшій відстані й з більшою точністю, і, зрештою, винищувачі F-16 через Данію, Нідерланди та Норвегію.

У мисленні американців відбувся помітний перехід від занепокоєння щодо російських "червоних ліній" до підкреслення того, якою мірою успіх України може слугувати американським інтересам. Один із політиків порівняв поступове збільшення допомоги й російську бездіяльність у відповідь із притчею про жабу в окропі: "Росія була жабою, а ми повільно кип'ятили воду — і Росія звикла до цього". Представники адміністрації Байдена визнають, що, завдавши сотні тисяч втрат російським військам, українці нейтралізують звичайну мілітарну загрозу з боку Москви у близькому майбутньому. За умови, що 2022 року це коштуватиме трохи менш ніж 80 мільярдів доларів, або приблизно 5 відсотків від загальних оборонних витрат США, — це дуже розумне використання ресурсів.⁶

Попри такі проблеми, як повільне надання зброї та обмеження використовувати деякі системи, наприклад, ракети класу "земля — повітря" армійської тактичної ракетної системи (ATACMS), траєкторія розвитку американського мислення обнадійлива. Справді, це може свідчити про новий підхід до конфліктів, за якого Вашингтон уникає прямого військового втручання й натомість надсилає зброю та надає допомогу лише тим народам і державам, які демонструють волю та спроможність вести війну. Це узгоджувалося б

5 Helene Cooper and David E. Sanger, "U.S. Warns of Grim Toll if Putin Pursues Full Invasion of Ukraine", *New York Times*, February 5, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/02/05/us/politics/russia-ukraine-invasion.html>.

6 Timothy Ash, "It's Costing Peanuts for the US to Defeat Russia", Center for European Policy Analysis, November 18, 2022, <https://cepa.org/article/its-costing-peanuts-for-the-us-to-defeat-russia/>.

з ширшою глобальною стратегією, розробленою з огляду на менші силу та вплив США і більше покладання на союзників та партнерів.⁷

Тоді як військова допомога Україні була найбільш помітним аспектом зусиль США, щоб допомогти Україні перемогти Росію, економічні заходи також завдали значної шкоди військовим потугам Москви. Економічна стратегія США має кілька компонентів. Серед них — обмеження ціни на російську нафту, амбітний, але потенційно виснажливий крок, покликаний зменшити доходи від найбільшого експорту Москви. Західні уряди також заморозили 300 мільярдів доларів США російських державних активів і ще мільярди — приватних. Сполучені Штати запровадили експортний контроль, щоб обмежити доступ до мікрочипів та інших критично важливих технологій, необхідних для російських військових потреб. І нарешті, запровадивши санкції, США намагаються перешкодити державним та іншим суб'єктам надавати політичну чи економічну підтримку російській кампанії. Хоча завчасні сподівання на те, що російська економіка зазнає краху, виявилися надто оптимістичними, російська економіка зростає набагато повільніше, ніж очікували, і її довгострокові прогнози несприятливі.⁸

Вплив західних економічних обмежень можна побачити й на полі бою. Значна частина техніки, яку Росія відправила в бій, застаріла або неналежно обслуговувана. Ці проблеми загострюються внаслідок поширеної корупції. І тепер перед Росією стоїть складне завдання замінити величезну кількість техніки, втраченої під час війни. Технології, використовувані в її обладнанні, зазвичай постають із Заходу, тож через санкції Росія намагатиметься замінити їх. Прикладом можуть бути мікрочипи. Є докази того, що росіяни знищували споживчі товари, зокрема посудомийні машини,

7 Phillips Payson O'Brien, "The Future of American Warfare Is Unfolding in Ukraine", *The Atlantic*, November 25, 2022, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/11/us-military-intervention-afghanistan-ukraine-war/672265/>.

8 "Treasury Imposes Swift and Severe Costs on Russia for Putin's Purported Annexation of Regions of Ukraine", US Department of the Treasury, September 30, 2022, <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0981>; Daria Mosolova, "Russia's economy enters recession with 4% contraction", *Financial Times*, November 16, 2022, <https://www.ft.com/content/e4f0cb9b-695c-4cc3-92c8-f8371de2ac38>; Yuriy Gorodnichenko, Iikka Korhonen, Elina Ribakova, "The Russian economy on a war footing: A new reality financed by commodity exports", Center for Economic Policy Research, 24 May 2024, <https://cepr.org/voxeu/columns/russian-economy-war-footing-new-reality-financed-commodity-exports>.

заради їхніх мікрочипів, а також повідомлення про дефіцит ракет і гіперзвукової зброї в Росії.⁹

Внутрішня опозиція стратегії США в Україні

Попри широку громадську підтримку України, двопартійна меншість американців — 31% згідно з опитуванням, проведеним у квітні 2024 року — хотіла б скоротити допомогу Україні.¹⁰ З боку правих ці настрої підживлюють дві групи ідей. Одна з них — щораз більша тенденція до націоналізму та односторонності в зовнішній політиці, а також віра в те, що європейців варто змусити самим розв'язувати проблеми у своєму регіоні. Опозиція проти допомоги Україні стала для республіканців способом висловити більшу амбівалентність щодо НАТО та європейської безпеки. Щодо пакету допомоги Україні в розмірі 40 мільярдів доларів США у травні 2022 року сенатор-республіканець Джош Хоулі стверджував, що це "втричі більше, ніж витратила вся Європа разом узята", а отже, "Європа може паразитувати" на безпекових витратах США. У попередньому Конгресі таке протистояння було фактично символічним.¹¹

Однак останніми роками скептицизм щодо допомоги Україні та цінності колективної безпеки загалом став де-факто позицією того крила Республіканської партії, вплив якого зростає. Сенатор від штату Огайо Джеймс Девід Венс, кандидат Дональда Трампа

9 Reuben Johnson, "Russian attempts to restock its military may be doomed to failure", *Breaking Defense*, May 19, 2022, <https://breakingdefense.com/2022/05/russian-attempts-to-restock-its-military-may-be-doomed-to-failure/>; Reuben Johnson, "As Ukraine counter-attacks, Russia's military facing steep artillery, resupply challenges", *Breaking Defense*, September 11, 2022, <https://breakingdefense.com/2022/09/russias-military-facing-steep-artillery-import-challenges-six-months-into-invasion/>; Jeanne Whalen, "Sanctions forcing Russia to use appliance parts in military gear, U.S. says", *The Washington Post*, May 11, 2022, <https://www.washingtonpost.com/technology/2022/05/11/russia-sanctions-effect-military/>; Zoya Sheftalovich and Laurens Cerulus, "The chips are down: Putin scrambles for high-tech parts as his arsenal goes up in smoke", *Politico*, September 5, 2022, <https://www.politico.eu/article/the-chips-are-down-russia-hunts-western-parts-to-run-its-war-machines/>.

10 Richard Wike, Moira Fagan, Sneha Gubbala and Sarah Austin, "Partisan Divisions Over NATO and Ukraine", Pew Research Center, May 2024, <https://www.pewresearch.org/global/2024/05/08/views-of-ukraine-and-u-s-involvement-with-the-russia-ukraine-war/>.

11 Mark Satter, "GOP faction signals tougher fight for Ukraine aid ahead", *Roll Call*, November 17, 2022, <https://rollcall.com/2022/11/17/gop-faction-signals-tougher-fight-for-ukraine-aid-ahead/>.

на посаду віцепрезидента на президентських виборах 2024 року, став центральним елементом цього світогляду. Венс обстоює негайне припинення війни шляхом переговорів, завуальовано стоячи на умовах, вигідних для Москви, адже вважає, що США повинні зосередитися на Китаї, а Європа має, але не може підтримувати Україну самотужки.¹²

Інший імпульс, що стимулює опозицію проти України, — симпатія до Володимира Путіна. Невелика, але активна підгрупа правих розглядає Путіна як союзника в глобальних зусиллях зі збереження культурно-консервативних цінностей. Прихильність російського лідера до білого християнського націоналізму приваблює американців, стурбованих загрозами традиційним расовим і статевим цінностям. Хоча більшість обраних республіканців засуджує путінізм, він має широку підтримку серед християнських правих, на конференції "Америка понад усе" 2022 року багато хто в натовпі схвально вигукував: "Путін! Путін!".¹³

Підтримка допомоги Україні серед демократів-конгресменів досить міцна — навіть такий переконаний прогресивіст, як Берні Сандерс, вважає, що російському вторгненню "треба чинити опір", але серед представників і представниць лівого крила партії відчутне занепокоєння. Кандидати під час передвиборчої кампанії наразилися на критику виборців, стурбованих хитким станом американської економіки й загрозою ядерної війни, а впливові видання лівого спрямування, як-от *Jacobin*, попередили про дедалі більший "потенціал катастрофи та ескалації" й закликали Вашингтон шукати шляхи як урегулювати конфлікт за допомогою переговорів. Ці погляди сформували середовище, на тлі якого 30 членів Прогресивного кокусу Конгресу в жовтні 2022 року надіслали Байдену листа із закликом припинити вогонь перемовинами. Хоча лист був відкликаний на тлі широкої критики, що

12 "Senator Vance Delivers a 'Wake Up Call' to Munich Security Conference", 18 February, 2024, <https://www.vance.senate.gov/press-releases/senator-vance-delivers-a-wake-up-call-to-munich-security-conference/>.

13 Sergio Olmos, "'Key to white survival': how Putin has morphed into a far-right savior", *The Guardian*, March 5, 2022, <https://www.theguardian.com/us-news/2022/mar/05/putin-ukraine-invasion-white-nationalists-far-right>; Bethany Moreton, "The bond that explains why some on the Christian right support Putin's war", *The Washington Post*, March 5, 2022, <https://www.washingtonpost.com/outlook/2022/03/05/bond-that-explains-why-some-christian-right-support-putins-war/>.

довше триватиме війна, то більше такі настрої впливатимуть на законодавців-демократів.¹⁴

Наслідки для міжнародної безпеки та Європи

Європейці мають підтримувати спробу Байдена вибудувати Велику стратегію США, яка менше залежала б від прямого військового втручання й більше покладалася б на союзників та багатосторонні інституції. Хоча цей підхід далекий від досконалості, він здебільшого виявився продуктивним у контексті війни в Україні. Однак європейцям варто бути обережними щодо стабільності цього підходу як у випадку з Україною, так і в питаннях європейської безпеки в довгостроковій перспективі.

Наразі врегулювання війни в Україні внаслідок переговорів видається малоімовірним, а подальша американська допомога в середньостроковій і довгостроковій перспективах не визначена з огляду на занепокоєння щодо конфлікту серед більшості правих політичних сил та лівого крила Демократичної партії. Поки Вашингтон не досягне консенсусу щодо майбутнього України в НАТО, а такого консенсусу найближчим часом не буде,¹⁵ він має чітко заявити, що членство України в Альянсі наразі неможливе. Інші країни — членкині НАТО, які також розділились у поглядах, мають зробити те саме.

Коли йдеться про ймовірний напрямок Великої стратегії США в найближчі роки, особливо в тому, що стосується Європи, можливі три сценарії. Один із цих шляхів — стратегія *залучення*. Такий підхід означатиме збереження багатьох політичних курсів, розроблених адміністрацією Байдена. Це передбачатиме більш багатосторонню, менш милітаризовану зовнішню політику, яка покладається на

14 Dave Weigel, "Bernie Sanders: House progressives were wrong on Ukraine", *Semafor*, October 25, 2022, <https://www.semafor.com/article/10/25/2022/bernie-sanders-the-house-progressive-caucus-ukraine-letter-was-wrong>; Branko Marcetic, "The Biden Administration Is in No Rush to Help Ukraine Negotiate an End to the War", *Jacobin*, May 30, 2022, <https://jacobin.com/2022/05/peace-talks-diplomacy-negotiations-ukraine-russia-war-biden-johnson>; Branko Marcetic, "What Are the Chances for a Negotiated End to the Ukraine War? It's Complicated", *Jacobin*, August 25, 2022, <https://jacobin.com/2022/08/ukraine-war-russia-zelensky-putin-settlement-diplomacy>.

15 Andrew Desiderio, Camille Gus, and Nancy Vu, "Lawmakers Split on Ukraine's New NATO Bid", *Politico*, September 30, 2022, <https://www.politico.com/news/2022/09/30/zelenzky-ukraine-nato-putin-annexations-00059782>.

союзників і довірених осіб. Залучені Сполучені Штати підходили б до стратегічної конкуренції з Китаєм принаймні з певним ступенем продуманості й у партнерстві з союзниками в Європі та Індо-Тихоокеанському регіоні. Це має зменшити ймовірність прямого конфлікту з Пекіном. Ступінь політичної дисфункції, що вражає Сполучені Штати, стабілізується — хоча значне поліпшення мало ймовірне — і демократичні інститути дещо відновляться після нинішнього відкату. У цьому сценарії Сполучені Штати зберігають симпатію й зацікавленість, хоч і другорядну, в європейській безпеці. Сценарій залучення був би найбільш сприятливим для європейських інтересів, навіть якщо він спричинятиме періодичні непорозуміння, зокрема спалахи односторонності та протекціонізму. Це також був би найкращий сценарій для України й найгірший для Росії. Однак такий підхід буде складно підтримувати послідовно, якщо зважити на глибину дисфункції політичної системи США і ймовірність того, що більш націоналістична й неліберальна Республіканська партія переважно контролюватиме принаймні одну палату Конгресу.

Другою ймовірною траєкторією розвитку Сполучених Штатів у найближчі роки може стати *націоналістична* стратегія. Цей варіант послідовно слідуватиме шляхом, який уперше проклав Дональд Трамп під час президентства, але який тепер підтримує принаймні певною мірою більшість республіканців. Він передбачатиме певне поєднання скептицизму або навіть ворожості до багатосторонніх інституцій, Європейського Союзу та європейської безпеки, амбівалентного ставлення до безпеки на основі співпраці, включно з НАТО, і переконання, що США можуть успішно конкурувати з Китаєм в односторонньому порядку. За такого сценарію військова конфронтація з Китаєм імовірніша. Націоналістична стратегія США потребуватиме підтримки європейських та інших союзників у певних випадках, але матиме мало користі в контексті справжнього партнерства. Готовність і здатність націоналістичних Сполучених Штатів діяти конструктивно за кордоном буде ще більше підірвана сильнішою політичною дисфункцією й дальшим відходом від демократії, адже неліберальні тенденції в Республіканській партії переважатимуть над американськими інституціями. Це найгірший сценарій для Європи та України, але повномасштабної націоналістичної стратегії США можна уникнути. Зважаючи на сили громадської підтримки НАТО і той факт, що демократи мають явну, хоч і невелику перевагу на президентських

виборах з початку 1990-х років, націоналізм, мабуть, впливатиме на стратегію США, але не домінуватиме в ній.

Найімовірнішою американською стратегією на найближчі роки буде *непослідовний* підхід. За такого сценарію США не йтимуть послідовно ні шляхом залучення, ні націоналістичним шляхом, а коливатимуться між ними, однак інколи демонструватимуть елементи обох підходів. Це буде характеризуватися циклами конструктивного безпекового партнерства з Європою, що змінюватимуться на більш односторонній і ворожий підхід. Тож Китай залишатиметься головним пріоритетом для стратегічного планування, але підхід США коливатиметься між більш колективним підходом до тривожнішої економічної й військової поведінки Китаю і більш одностороннім підходом, коли Вашингтон вимагатиме європейської підтримки, але не виявлятиме зацікавленості в реальних обговореннях. За такого сценарію не зрозуміло, якою мірою Сполучені Штати надаватимуть суттєву допомогу Україні, але, як мінімум, додаткова невизначеність зробить конфлікт ще складнішим для Києва.

Література

Bethany Moreton, *Slouching Toward Moscow: American Conservatives and the Romance of Russia* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, forthcoming).

Phillips Payson O'Brien, "The Future of American Warfare Is Unfolding in Ukraine", *The Atlantic*, November 25, 2022, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/11/us-military-intervention-afghanistan-ukraine-war/672265/>.

Angela E. Stent, *The Limits of Partnership: U.S.-Russian Relations in the Twenty-First Century* (Princeton University Press, 2015).

Stephen M. Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2018).

Joshua Yaffa, "Inside the U.S. Effort to Arm Ukraine", October 17, 2022, *The New Yorker*, <https://www.newyorker.com/magazine/2022/10/24/inside-the-us-effort-to-arm-ukraine>.

Ian Ward, "We Mapped J.D. Vance's Inner Circle", *Politico*, August 9, 2024, <https://www.politico.com/interactives/2024/jd-vance-inner-circle-guide/>.

3 | Спадщина європейської східної політики: недостатня залученість, недостатній вплив

Вступ

Якщо підходи європейської безпекової політики призводять до війни, а не сприяють безпеці, то або ситуація була безнадійна, або наявні можливості — обмежені, або обраний підхід — помилковий. На думку Німеччини й загалом ЄС, агресивна війна Росії проти України серйозно порушує Паризьку хартію про Нову Європу. У листопаді 1990 року країни-учасниці домовилися визнавати територіальну цілісність держав, урегульовувати конфлікти, не застосовуючи зброї, і випрацювали засади колективної безпеки. З огляду на приголомшливу різницю між згаданою угодою й тим, що сталося потім, у цій статті ми розглянемо передумови й цілі, на яких досі ґрунтувалися політичні підходи ЄС, і проаналізуємо, де ці підходи не змогли адекватно зважити на наявні розбіжності. Також ми розглянемо, наскільки обмеженою є політика Заходу щодо Росії.

На жаль, зовнішньополітичні невдачі не рідкість і не обмежуються лише ЄС чи США. Такі приклади можна знайти не тільки в недавніх політичних подіях у Європі (югославська війна, вірмено-азербайджанська війна), але й на Близькому Сході (війни в Іраку, Лівії, Сирії) та в Центральній Азії (Афганістан). Крім того, тривають збройні конфлікти, як-от ізраїльсько-палестинський, який теж можна вважати повномасштабною війною і який становить постійне джерело заворушень і нестабільності. Поза всяким сумнівом, соціально-політичний і безпековий розвиток у регіоні визначають актори на місцях; деякі з них впливають більше (Росія), деякі —

менше (ЄС), а інші мають дуже обмежені можливості впливати на результати (Грузія, Україна). Загалом малі держави зрідка здатні успішно впливати на інші країни, особливо великі. Війна України проти Росії може виявитися винятком.

Німеччина не має узгодженої політики щодо східних країн, як і ЄС не має скоординованого підходу до Сходу. Експерти наголошують на необхідності такої стратегії та пропонують ініціативи, покликані її реалізувати. Наприклад, 2019 року в позиційному документі парламентська група СДПН щодо політики деескалації сформулювала такий намір: "Наша мета — європейська політика щодо Росії". Реальність була зовсім інша: політики і навіть науковці Німеччини, ЄС і загалом євроатлантичного простору не змогли об'єднатися навколо спільних інтересів щодо Росії, а держави навіть працювали одна проти одної. Водночас Росія дедалі частіше відмовлялася від конструктивного діалогу, адже переслідувала лише власні інтереси.

До чинників, які впливають на політику Німеччини щодо агресивної війни Росії проти України, належать географічна близькість до Росії й рівень емоцій, пов'язаних зі спільною історією. Для Німеччини та ЄС ця війна більше, ніж просто війна. Насамперед вона символізує неспроможність поступово інтегрувати Росію в європейські рамки миру, що розглядали як цілком реальну перспективу протягом багатьох років після розпаду СРСР. Однак ця політика також свідчить про неспроможність мирно інтегрувати сусідні східноєвропейські держави — "Східне сусідство" — і закласти підвалини стабільності та процвітання. Крім того, Берлін неодноразово наголошував на особливій відповідальності Німеччини за Східну Європу з огляду на звірства, скоєні під час Другої світової війни, та їхні наслідки.

Для країн Центрально-Східної Європи, зокрема Польщі, Чехії та трьох країн Балтії, неспровокований напад Росії на Україну чітко засвідчив те, що історія повторюється. На їхню думку, ця країна, найбільша у світі, з переважно імперською історією, в якій конституційні інститути, плюралізм і демократія запроваджені із запізненням, є державою, з якою варто взаємодіяти якнайменше, завжди тримаючи міцну оборону. У Євросоюзі, який воліє наводити мости, на відміну від Росії, що віддає перевагу будівництву барикад, неможливо узгодити ні аналітику, ні варіанти політики.

Іншим фактором стало усвідомлення того, що 1990-ті роки, такі успішні з німецького та європейського погляду, зокрема завдяки розширенню ЄС, демократичній та економічній трансформації країн Центрально-Східної Європи і припиненню ідеологічного протистояння, були радше винятком, ніж початком нової нормальності в безпековій політиці. Те, що вважали кінцем історії, виявилось лише її продовженням. Величезні потрясіння в Росії лише послабили суперництво, але не усунули його. У часи, які в самій Росії називають "часом потрясінь", Захід мав можливість підтримати реформи в країнах Центрально-Східної Європи й водночас навіть підтримати шість країн Східного партнерства (Вірменію, Азербайджан, Білорусь, Грузію, Молдову та Україну) в їхніх спробах впровадити реформи. Однак побудова стійких відносин із Росією, покликаних гарантувати, що Москва не підірве цієї політики, була успішна лише в Центрально-Східній Європі, але не в Східній Європі, тобто не охопила таких країн, як Білорусь, Молдова та Україна. За винятком СНО-3, усі спроби значно скоротити запаси конвенційної та ядерної зброї зазнали невдачі.

Історики, завжди прагнучи розподілити події на періоди, кінцем XX століття могли б оголосити 2022 рік, а не 1989 рік, як це зазвичай вважали раніше. Серед аргументів на користь цього є те, що центральна роль холодної війни та її наслідків із перевагою Заходу нарешті закінчилася. Це стало очевидним після голосування в ООН у березні 2022 року щодо осудження російської агресивної війни. 35 держав, які утрималися, переслідували власні інтереси, а не об'єдналися проти Росії чи на підтримку Заходу, тобто ЄС і США. Наприклад, Китай та Індія зараз досить впливові, щоби представляти свої центри сили поряд із Росією, ЄС та США — або, інакше кажучи, вимагати багатополярності. Отже, Росія має альтернативи європейським партнерам, яких потребувала протягом попередньої історії.

Якщо хочемо проаналізувати невдачі європейської та німецької безпекової політики, маємо зосередитися на цілях, які Німеччина та ЄС визначили щодо Росії та країн Східного сусідства протягом останніх років, а потім проаналізувати їхні передумови.

Дві політичні цілі Німеччини щодо Росії та Східної Європи

Перша мета: створити безпекову спільноту в межах Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Домовленості про таке об'єднання, що спиралося на Паризьку хартію приблизно 20 років тому, досягли на саміті ОБСЄ в столиці Казахстану Астані в грудні 2010 року. Російська Федерація теж підписала цю декларацію, що здивувало, адже це сталося після агресивної промови Владіміра Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки (2007), війни у Грузії (2008) та саміту НАТО в Бухаресті (2008), на якому США порушили питання про членство в НАТО для Грузії та України.

Оновлена угода про безпеку спочатку здавалася цілком досяжною перспективою за каденції Дмитрія Медведєва (2008-2012). Ініціатива ЄС щодо партнерства з Росією, покликана модернізувати й перезавантажити відносини США з Росією, уможливила договір про роззброєння СНО-3. Про неї заявили саме в цей період. Водночас тоді почалася війна в Грузії, сприяючи ініціативі Вашингтона, яку відхилили Німеччина та Франція, запропонувати Україні та Грузії План дій щодо членства в НАТО. Досі незрозуміло, чи була Україна на той час готова реалізувати цей амбітний план вступу до НАТО.

Однак інвестиції у спільні з Росією та країнами Східної Європи механізми європейської безпеки були незначні. План Медведєва щодо нової архітектури безпеки відхилили, а ситуація в Росії — "тандем" розподілу влади між прем'єр-міністром Путіним і президентом Медведєвим, розгін демонстрацій, що стався після цього, та інші приклади внутрішніх репресій — призвели до того, що ЄС і США вирішили тримати дистанцію. Анексія Криму у 2014 році унеможливила будь-яку форму стратегічного партнерства з Росією. Обидві сторони не мали спільних інтересів, які можна було б активно просувати.

У відносинах дедалі більше домінували санкції, взаємні звинувачення в політичному втручанні, ініційований Росією збройний конфлікт на Донбасі, військова підтримка Росією сирійського диктатора Башара Асада, а також відсутність впливових російських політиків та їхніх радників, зацікавлених у конструктивному обміні із Заходом. Як наслідок, такі країни, як Польща чи країни Балтії,

більше не бачили сенсу намагатися щось робити. Мета тепер полягала в тому, щоб мінімально підтримувати статус-кво європейської безпеки й не більше.

Друга мета: створити безпечне, стабільне й успішне східне сусідство як основу для мирної Європи.

Сусіди Євросоюзу ставали для нього дедалі важливішими після соціальних потрясінь, на чолі яких були ті, хто прагнув остаточно розриву зі спадщиною СРСР. Події в Грузії (Революція троянд 2003 року) та Україні (Помаранчева революція 2004 року) вирізняються в цьому, хоча багато процесів реформ застрягли в лабіринтах олігархії та корупції. Москва заявила, що ці зусилля мають зовнішнє управління й загрожують безпеці Росії, а відтак зробила все можливе, щоб пасивно дестабілізувати згадані держави (наприклад, визнавши грузинські республіки Абхазію і Південну Осетію незалежними державами). Москва також втручалася в Молдову через асоційовану з Росією Республіку Придністров'я, а також у конфлікт між Вірменією та Азербайджаном, які воювали між собою за Нагірний Карабах. Мета Москви полягала як у тому, щоб уникнути подальшого зближення з НАТО, так і в тому, щоб унеможливити в цих сусідніх державах демократичні й економічно успішні уряди.

Ініціатива Східного партнерства стала відповіддю ЄС на війну в Грузії і мала дуже неоднозначні результати. Як і у випадку з першою метою, ні в Німеччині, ні в ЄС не було консенсусу щодо того, як досягти стабільності, безпеки й процвітання східних сусідів, коли вони межують із країною, готовою збільшувати напруженість. Питання про те, чи можна відокремити безпеку Європи від безпеки Росії, досі не має однозначної відповіді.

Уряд Німеччини обстоює "інтенсивну співпрацю на шляху до процвітання, безпеки та демократії" (пропозиція парламентських фракцій ХДС/ХСС і СДПН, документ 19/9916 від 7 травня 2018 року), але досі не зрозуміло, як цю програму контекстуалізувати у зв'язку з політикою щодо Росії. Найкращим прикладом цього стало будівництво газогону "Північний потік-2", який мав забезпечити імпорту дешевого газу до ЄС і водночас сприяти безпеці через взаємозалежність. Країни Центрально-Східної Європи були категорично проти згаданого проєкту, адже вважали взаємозалежність слабким місцем у безпековій політиці. Контраргумент, який тепер

спростували на практиці, полягав у тому, що саме така взаємозалежність посилить європейську безпеку.

Попри Угоди про асоціацію (УА), котрі підписали Грузія, Молдова та Україна з ЄС (Вірменія підписала дуже урізану версію УА (СЕРА)), надзвичайно важливе питання зовнішньої безпеки цих трьох країн (Вірменія залишилася повністю під протекторатом Росії) поки не визначене. Увібгати коло у квадрат, тобто забезпечити успішне майбутнє для шести країн Східного партнерства й одночасно гарантувати безпеку від Росії або разом із нею, не вдалося. Імовірність того, що російський уряд проігнорує всі негативні політичні та економічні наслідки й застосує реальну військову силу, щоб досягти своїх цілей, країни ЄС повністю недооцінили. Будь-яке політичне рішення наразі видається недосяжним.

П'ять принципів європейської безпекової політики щодо Росії та Східної Європи, які виявилися хибними

1. Європейську безпеку сприймали як апріорі зрозуміле явище

Попри анексію Криму Росією, збройний конфлікт на Донбасі, ерозію системи роззброєння та політичні потрясіння в США, європейська політика не змогла визначити безпековий складник своїм пріоритетом протягом останніх років. З одного боку, побоювання Росії щодо безпеки відкидали як необґрунтовані, а з іншого боку, недооцінювали бажання і здатність Росії до ескалації конфліктів. Результати опитувань, які показують, що населення різних європейських країн, зокрема й Росії, незадоволене своїм становищем у міжнародній політиці, не спонукали ЄС сприймати загрози для безпеки настільки серйозно, щоби стимулювати будь-яке їхнє предметне обговорення. Високопоставлений німецький дипломат розкритикував це небажання як "зону комфорту для поганих відносин".

Ситуація в країнах Центральної та Східної Європи, до яких належать країни Східного партнерства та Росія, часто відрізнялася. У Таллінні, Варшаві, Тбілісі чи Києві російська загроза завжди була на першому плані — через географічну близькість до Росії, історію та розуміння, що Росія залежна від свого попереднього шляху, а отже, і надалі залишатиметься агресивною та імперською державою. У цих столицях зміцнення російської позиції сприймали як

чітку ознаку того, що переговори як інструмент деескалації втратили актуальність. Інакше кажучи, більше не було сенсу в подвійному підході, — деескалації та стримуванні, — сформульованому як стратегія в доповіді Армея за часів холодної війни. Політика розрядки міжнародної напруженості втратила сенс; єдиним варіантом залишалося стримування. Передова присутність НАТО в країнах Балтії та Польщі була логічною відповіддю на потребу посилити безпеку, але за нею не відбулося жодних дальших політичних кроків. Захід і Росія сприймали одне одного лише як потенційну загрозу.

Регіон, який насправді був небезпечним, розташовувався далі на схід, у межах Східного партнерства. Можливість членства в НАТО для Грузії та України спочатку розглядали як рішення для безпечнішого східного сусідства ЄС. Спершу вважали, що можливе членство Грузії та України в НАТО поліпшить безпеку східних сусідів ЄС. Після провалу цієї ініціативи запропонували угоди про асоціацію з ЄС. Бажання отримати безпеку від Росії залишалося кінцевою метою, але жодна з країн не планувала вступати в серйозні переговори з Москвою. Частково тому, що з боку Кремля або не було чітких сигналів до взаємодії, або його пропозиції не відповідали міжнародним договорам. Експерти в галузі безпеки, а також деякі політики рішуче відкидали ідею нейтралітету як альтернативи членству в НАТО, адже вважали небезпечним заохочувати російську агресивність виконанням її вимог щодо нерозширення альянсу.

2. Східну політику Європи не вважали пріоритетною

Анексія Криму Росією посилила інтерес до питань європейської східної політики, особливо в Німеччині. Міністр закордонних справ Німеччини Гайко Маас оголосив про відповідну ініціативу, але не було жодних подробиць чи дальших кроків, а його дипломати не отримали ніяких інструкцій. Існувало багато причин для того, щоб виходити за межі поточної політики ЄС щодо Росії, і стратегічні аналітики в країнах ЄС справді так робили. Однак швидкі темпи розвитку зовнішньої та безпекової політики, а також щораз більша ворожість Москви (Владімір Путін: "Поки проти нас діють санкції ЄС, нас не цікавить політика Заходу") призвели до того, що будь-яка ідея відходила на другий план.

Проблемним було й те, що інтереси країн ЄС значно розходилися, адже держави-членкині по-різному оцінювали загрози й

не мали однакових цілей. Не маючи спільних інтересів, ЄС було складно вести переговори з Росією про майбутню безпеку Європи. Так само не було консенсусу щодо фундаментальних питань. На яких державах варто зосередити східну політику: на країнах Східного сусідства, Росії чи на регіоні загалом? Чи має бути єдиний усеохопний пакет? І якщо так, то чи має бути в цьому пакеті Росія, а чи належить протистояти їй? Цю політику варто спрямовувати на співіснування, стримування чи примусову зміну режиму?

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), покликана сприяти дискусіям щодо європейської безпеки, також не спромоглася розробити підходи до деескалації, бо її держави-членкині не прагнули шукати острівці співпраці як перші кроки до розв'язання проблем, переслідуючи власні корисливі інтереси, що перешкоджали консенсусу; водночас принциповою була й позиція окремих держав-учасниць (США і Росії). Лише кілька країн (Швейцарія, Німеччина та Австрія), які щорічно головували в ОБСЄ протягом останнього десятиліття, активно долучалися до цього процесу й шукали нові підходи — але марно.

3. Вважалося, що країни Східного партнерства не мають великого значення для європейської безпеки

Після розширення НАТО на схід здавалося, що Європа достатньо добре підготовлена до нападу Росії, хоча на той час подібних кроків ніхто не передбачав. Водночас поза увагою залишився той факт, що навіть під час холодної війни одним із найскладніших викликів було узгодження інтересів безпеки тодішнього Радянського Союзу з інтересами країн Східної Європи, як-от Польща і Чехословаччина. Тепер необхідно було враховувати інтереси Росії та нової Східної Європи, тобто держав Південного Кавказу, Білорусі, Молдови та України.

Україна, найбільша країна в цьому регіоні, вирізняється в цьому аспекті частково тому, що розмір, населення й розташування роблять її важливою країною для будь-якого альянсу як з економічного, так і безпекового погляду, а також тому, що Росія готова визнати Україну як незалежну державу лише в тому разі, якщо вона дотримуватиметься зовнішньополітичної лінії Кремля.

Усі шість країн географічно розташовані між ЄС та Росією і становлять інтерес для обох сторін: Росія вважає їх частиною своєї сфери впливу або навіть частиною власної території. Звісно,

Євросоюз визнає суверенітет цих держав й усвідомлює, що деякі з них бажають дедалі більше зближуватися із Заходом, щоб нарешті досягти процвітання й стабільності в ЄС після багатьох років реформ (Грузія, Молдова та Україна). ЄС визнає й тих, хто йде іншим шляхом (Азербайджан і Білорусь), а також Вірменію, яка намагається знайти баланс між ЄС і Росією.

ЄС недооцінив потенціал конфлікту в цій нестабільній безпечній ситуації 2014 року, адже інтерпретував безпекові інтереси Росії щодо України як такі, що стосуються лише демократичних перетворень в Україні, не взявши до уваги найгірший сценарій, тобто військову ескалацію з боку Росії, що ґрунтується на міркуваннях безпеки, а також на невизнанні незалежності та суверенітету України. Не вдалося створити переконливого механізму стримування, як і переконливих механізмів деескалації напруженості. Це, однак, ставить питання про те, як будь-який із цих підходів можна було визначити і втілити в переконливу політику.

4. Вважалося, що це лише питання часу, коли Росія теж почне йти західним шляхом

Більшість експертів передбачала, що Росія матиме серйозні проблеми, однак вона й далі функціонує, попри чотирнадцять пакетів санкцій із боку ЄС, санкції США та ізоляцію від значної частини міжнародної спільноти. Захід розглядає Росію як "регіональну державу", як зневажливо прокоментував Барак Обама, як економічно слабку, корумповану й неспроможну державу, хоча ця найбільша країна світу здатна вести війну проти другої за величиною країни в Європі — України.

Аналіз Світового банку щодо ситуації в Росії перед недавньою військовою агресією вказав на чимало підстав для критики, але водночас високо оцінив її фіскальну політику та ступінь економічної модернізації. Зважаючи на економічні ресурси Росії, ЄС і США недооцінюють дії, звірства та ескалації, на які здатна ця величезна країна. Санкції після анексії Криму, безумовно, мали ефект, але їхній вплив не був такий швидкий і серйозний, як очікували. Порівняно з 1990-ми роками, Росія накопичила резерви, тож її економіка була досить сильною, щоб пережити шторм.

Крім того, Росія здійснила кілька реформ у своїй безпековій політиці, які принаймні певною мірою зміцнили її збройні сили. Навіть у 2017 році у щорічнику "Військовий баланс" британського

аналітичного центру IISS зазначали, що "Росія готова й може розгорнути свої збройні сили", особливо в тому разі, якщо її політичне керівництво вважатиме, що інакше геополітичні втрати будуть неминучі.

Ці події мають зменшити впевненість у тому, що ЄС або США можуть скерувати Росію на правильний шлях, як це вважали в 1990-х роках, особливо з огляду на те, що більшість населення країни не бачить у цьому вирішення своїх численних проблем. Якщо до середини 1990-х років Росія принаймні була зацікавлена в тому, щоб наслідувати приклад Заходу, хоча б в економічних аспектах, відійшовши від планової економіки, то ще з часів Бориса Єльцина було зрозуміло, що Росія і Захід мають фундаментально різні уявлення про європейську безпеку. Неприйняття Росією наративу Заходу призвело до закінчення каденції Медведєва, закручування гайок у самій Росії й дедалі частішої дискредитації західної моделі як хибної.

Зважаючи на дедалі більший брак можливостей для серйозних розмов між російськими та європейськими політиками, Захід розглядав громадянське суспільство в Росії як таке, що бере на себе ключову роль у виході з глухого кута; водночас ЄС і США не розуміли, що саме політично заангажованих членів російського суспільства держава підозрювала в роботі проти неї.

Кольорові революції стали виправданням для цих підозр, що призвело до посилення репресивних заходів, кульмінацією яких був російський закон про "іноземних агентів", покликаний переслідувати тих, хто співпрацював з іноземними державами або неурядовими організаціями. Авторитарний режим не бачив жодної користі для себе від громадянського суспільства, яке, на його думку, працювало на його повалення та взувало на модель розвитку, яку російська держава більше не мала бажання наслідувати.

5. Європа вважала себе головним інтересом Росії

Німеччина та ЄС посилаються на історію у відносинах із Росією. Без розвиненої Європи як партнера, яким сьогодні є ЄС, Росію сприймають як нездатну до реформ, а отже, і до економічного виживання. Зокрема, у 1990-х роках це призвело до висновку про потребу сильніше тиснути на Росію, щоб домогтися політичних змін.

Крім того, Брюссель не взяв до уваги зусилля Москви, спрямовані на пошук додаткових партнерів, крім ЄС, який сам собою,

поза всяким сумнівом, має велике економічне значення для Росії. Звісно, ЄС добре усвідомлював, що Росія на той час не була достатньо потужною, щоб стати самостійною наддержавою. Проте Росія не була ізольована й не залежала від західних сусідів. Насамперед згадаймо про країни БРІКС — Бразилію, Росію, Індію, Китай і Південно-Африканську Республіку — всі ці держави утрималися під час голосування в ООН у березні 2022 року, щоб засудити напад Росії на Україну.

Крім того, Росія і Китай дедалі більше зближуються й зараз Росія очолює список особливо важливих для Китаю країн, тож їй надають набагато більшого значення, ніж, наприклад, Німеччині. Інакше кажучи, на відміну від часів холодної війни, у Росії тепер є вибір. Столітнє рабське наслідування Заходу та постійні спроби наздогнати й модернізувати Росію більше не безальтернативні. Тож припущення, що ЄС має необмежені, неперевершені, потужні інструменти впливу на Росію, більше не відповідає дійсності.

Висновки

Аналіз цілей і передумов східної політики Німеччини та ЄС чітко показує, що особи, які приймали рішення, недооцінювали, як сильно погіршуються відносини з Росією і наскільки нестабільна ситуація у східноєвропейських країнах. Безпека в Європі стала дуже хиткою вже до 2014 року. Тоді як Росія загострювала відносини на словах і на ділі, країни Східної Європи — зокрема, Грузія та Україна — побачили вузьке вікно можливостей, щоб якомога більше зблизитися із Заходом.

Грузія та Україна пішли на це, бо їх заохочували ЄС і США, які, маючи військову та економічну потужність, вважали, що значно перевершують Росію. ЄС і США проігнорували обмежені можливості західних центрів сили у світі, де Захід і Росія більше не єдині гравці, і не взяли до уваги дедалі більший міжнародний вплив таких країн, як Китай, Бразилія, Індія і Туреччина. Попри доволі тривалу європейську історію, Росія має широкі перспективи й на азійському континенті, де розташована більша частина самої Росії.

ЄС і США не змогли запобігти агресивній війні Росії проти України, адже їм бракувало достатньої рішучості. Проте не виключено, що навіть такої рішучості могло бути недостатньо, тож напад, який здійснила Росія 24 лютого 2022 року, свідчить, що можливості впливу на Росію зараз ще більш обмежені, ніж раніше. Дуже

сумнівно, що цю реальність вдасться змінити. Але це можливо. Нам усім треба більше старатися.

Література

- Gerrits, A. W., and R. Krumm (2024) "Moscow's turn to the East". Report, Friedrich Ebert Foundation. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/baltikum/21135.pdf>.
- High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy (2015) "Review of the European Neighbourhood Policy". Joint Communication, European Commission, 18 November. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-01/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf.
- Kapitonenko, N. (2024) "Seven Hundred Thirty Days", IPS, 23 February. URL: <https://www.ips-journal.eu/topics/foreign-and-security-policy/seven-hundred-thirty-days-7339>.
- Kimmage, M. (2024) *Collusions* (Oxford University Press).
- Kluter, A., and R. Krumm (2016) "For a European progressive Eastern policy". Report, Friedrich Ebert Foundation. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/id-moe/12270.pdf>.
- Kofman, M., and A. Kendall-Taylor (2021) "The myth of Russian decline: why Moscow will be a persistent power". *Foreign Affairs*, November/December. URL: <https://fam.ag/42GjOx3>.
- RAND Corporation (2019) *A Consensus Proposal for a Revised Regional Order in Post-Soviet Europe and Eurasia* (Santa Monica, CA: RAND Corporation). URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/conf/proceedings/CF400/CF410/RAND_CF410.pdf.
- Remnick, D. (2022) "A Ukrainian diplomat on the future of Russian aggression". Interview in the *New Yorker*, 29 April. URL: <https://www.newyorker.com/podcast/the-new-yorker-radio-hour/a-ukrainian-diplomat-on-the-future-of-russian-aggression>.
- Rumer, E., and A. S. Weiss (2021) "Back to basics on Russia policy". Carnegie Endowment for International Peace website, 9 March. URL: <https://carnegieendowment.org/2021/03/09/back-to-basics-on-russia-policy-pub-84016>.
- Trenin, D. (2021) "What Putin really wants in Ukraine". *Foreign Affairs*, 28 December. URL: <https://fam.ag/3JRkaZ9>.

Андрій Корнійчук

4 | Нація в перехідний період: вплив війни на українську політику та суспільство

Повномасштабна війна знаменує ключовий момент у процесі формування української нації, спонукаючи наше суспільство нарешті звільнитися від багатовікової (нео)імперіалістичної влади Росії — політично, ментально, культурно й економічно. Виживання та стійкість українського демократичного проекту визначатиме, чи відновлений імперіалістичний експансіонізм досягне панєвропейського успіху, чи остаточно загине.

(Пере)відкриття етнічної та культурної ідентичності України

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2022 року завдало неосяжного болю та страждань. Його наслідки відчуватиме ще не одне покоління, зокрема й далеко за межами України. Запеклий, хоробрий та успішний опір українського народу неспровокованій агресії змусив світ заново відкрити цю східноєвропейську країну як суверенну націю з багатою історією та унікальним етнокультурним кодом. Зовнішня загроза такого безпрецедентного масштабу привела до глибокої, раніше не баченої інтроспекції та саморефлексії в українському суспільстві. Щоб набути членство в ЄС, Україна потрібно перебудувати як сучасну, успішну, стійку демократію. Отже, поточні суспільні зміни потребують ближчого розгляду. Я вирішив зосередитися на двох однаково важливих рівнях: символічному (ідентичність і процеси формування нації) та практичному (соціально-економічні й демографічні сфери). Війна вже глибоко вплинула на обидва ці рівні, а тенденції та процеси, помітні на них, визначатимуть українське післявоєнне суспільство.

Пітер Померанцев влучно зауважує, що Україна — це "країна, де дуже різні історії про минуле розігруються одночасно, але про те, що означає слово "Європа", зараз запекло й екзистенційно

сперечаються".¹ Він висновує, що, тоді як "інші країни, начебто розвинутіші, нервово намагаються узгодити свою ідентичність із мінливістю та нестабільністю глобалізації", складний шлях України до розбудови нації та формування ідентичності дає їй вийти в авангард сучасності. Частково саме тому я стверджую важливість статусу України як "нелінійної нації [...], яка опирається прямолінійності, ламає старі, обмежені моделі ідентичності",² — завдяки цьому її можна повністю сприйняти й усебічно зрозуміти. Такі дії зробили б важливий внесок у відновлення історичної справедливості для українського народу. Також варто додати, що суспільство, яке (пере)відкрило себе, більше не можна розуміти через застарілі теоретичні концепції та методологічні підходи (наприклад, дихотомію між проросійськими східними та проєвропейськими західними регіонами країни). Для успіху цього процесу не менш важливо, щоб дискусії про минуле та майбутнє України більше не оминали перспективи її суспільства. На такому складному фоні наступний розділ має на меті спонукати до дальших роздумів про те, як підтримати націю під час її формування в екстремальних умовах війни.

Низова українізація: становлення (політичної) нації

Суспільний запит на виразнішу артикуляцію націєтворчих елементів у публічному просторі помітно зріс після того, як Україна здобула незалежність. Навіть під навислою геополітичною тінню Росії та регулярним втручанням у внутрішні справи українське суспільство повільно, але неухильно (пере)відкривало ідентичність (чи ідентичності). Війна з Росією, яка почалася 2014 року й переросла в повномасштабний конфлікт 2022-го, стала моментом для чіткого проголошення української ідентичності в публічному просторі та її глибшого вкорінення на низовому рівні. Такий характер подій став можливим насамперед завдяки зміні парадигми, змінам у сприйнятті самого процесу та його розвитку.

Централізовані спроби формування нації до 2022 року, спрямовані зверху вниз, особливо від колишнього президента Віктора Ющенка невдовзі після Помаранчевої революції 2004 року,

1 Ермоленко, В. (ред.) (2019) Україна в історіях та оповідях: Есеї українських інтелектуалів (Київ: Інтерньюз Україна, UkraineWorld), с. 12.

2 Там само.

провалилися, бо бракувало суспільної ініціативи щодо цього процесу та гуртування нації навколо його обґрунтування. Ще до повномасштабного російського вторгнення запит на власний шлях України, окремо від Росії, зростав. У 2019 році, зіткнувшись з Володимиром Зеленським у президентських перегонах, Петро Порошенко побудував свою кампанію навколо гасла "Армія, мова, віра", на рекламних щитах він був зображений в опозиції до президента Росії Владіміра Путіна — головного ворога всіх трьох явищ. Зрештою, Зеленський отримав переконливу перемогу у другому турі, і все-таки послідовники Порошенка (їх часто називають "25%", що відображає його результат на виборах) уже сформували гучну групу прихильників більш вираженої "українізації". На той час масштаби таких вимог ще не давали говорити про загальнонаціональну консолідацію, але використовую цей приклад, щоб позначити важливу суспільну тенденцію. З огляду на незначну кількість традиційно визначених ідеологічних партій в Україні, політичні проекти (як от ВО "Свобода"), які намагалися проголошувати націоналістичні цінності, отримували дуже скромну підтримку на виборах. Лише три роки тому, коли війна досі була зосереджена переважно у двох східних регіонах країни, не було загальнонаціонального консенсусу щодо швидкості та форми українізації. Українці щораз більше розуміли, що важливо популяризувати українську мову та культуру, а автокефалію Православної Церкви України схвалювали як важливий крок до виправлення історичної несправедливості. Проте тривали гарячі дискусії щодо того, як Україні проводити декомунізацію і як ставитися до присутності "руського мира" на своїй території. Вторгнення 2022 року зі звірствами та руйнуваннями глибоко вплинуло на описані процеси, унаслідок чого Олексій Гарань, провідний український політолог, характеризує їх як "українізація низів", яка передбачає "не нав'язування національних цінностей урядом або політичними елітами, але їх поширення самими людьми між собою".³

З перспективного погляду варто виокремити кілька додаткових аспектів цього процесу. Становлячи більшість, українці де-факто протягом десятиліть були меншістю на власній землі, як зважати

3 Haran, O. (2022) "Interview with Olexiy Haran: 'What we are seeing now in Ukrainian society is grassroots Ukrainization'", by O. Kushnir. Forum for Ukrainian Studies, 15 November. URL: <https://ukrainian-studies.ca/2022/11/15/interview-with-olexiy-haran-what-we-are-seeing-now-in-ukrainian-society-is-grassroots-ukrainization/>.

на декларовану ідентичність та культурну присутність. Російське ідеологічне, культурне та релігійне панування було глибоким, далекосяжним і часто репресивним. У цьому контексті досвід віктимізації в суспільстві не повинен після війни розвинути в культуру пригноблення з помстою як її єдиним інструментом. Бути єдиним у різноманітності — підтримувати справді інклюзивне суспільство, яке поважає та захищає вразливі групи та меншини після війни, — це складне завдання, тому що, "якщо дивитися на нашу історію, на нашій території ніколи не існувало правил для всіх. Прийнятих, обговорюваних, на які зголосилися".⁴ Крім того, у світлі тяжких звірств, скоєних з початку російського вторгнення 2022 року, важливо, щоб "антиросія" не стала визначальною рисою ідентичності України та/або не посідала центральне місце в її подальшому національному будівництві. Я не ставлю під сумнів важливості правосуддя перехідного періоду в контексті агресії Росії, адже воно пропонує інструменти, які можуть допомогти нації, що страждає від болю, рухатися далі, а постраждалим знайти принаймні деяку розраду та полегшення. Однак, щоб успішно завершити демократичний перехід, Україна повинна прокласти унікальний шлях. Одним із важливих завдань для ЄС буде підтримати Україну у визначенні себе в позитивних термінах (чим вона є і чого вона може досягти), на відміну від негативних (чим вона не є і чого вона не може досягти). Такий процес має визнавати, що Росія, у якій формі вона не існуватиме, і надалі залишатиметься важливим фактором у майбутньому України. Водночас чи не вперше в українській історії безпрецедентна національна консолідація навколо спільних цінностей створює умови, щоб суспільство позбулося російських кайданів.

Перевірка української демократії війною

Сила та стійкість української демократії полягає в її суспільстві: горизонтальних соціальних зв'язках, децентралізованому управлінні, активних громадських мережах та гнучкому приватному секторі.⁵

4 Єрмоленко, В. (ред.) (2019) Україна в історіях та оповідях: Есеї українських інтелектуалів, с. 170.

5 Lutsevych, O. (2022) "Immediate recovery funding is key to Ukraine's security". Chatham House website, 18 July. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/07/immediate-recovery-funding-key-ukraines-security>.

Ось чому децентралізація та громадська активність дали такі неймовірні результати, не в останню чергу в контексті успішного опору України агресору, який має більші військові ресурси.⁶ Водночас український письменник Андрій Курков використовує термін "матриця демократичної анархії", щоб описати такий парадокс: "Українці азартно беруть участь у виборах, борються за перемогу свого кандидата тільки заради того, щоб уже за кілька днів починати боротися з ним".⁷ Ці процеси мають давнє історичне коріння в гетьмансько-козацькій системі, яка відкидала будь-які форми монархії, а також приводила до яскраво виражених застережень щодо (політичної) влади загалом. Радянський режим в Україні, який нав'язував українцям колективізм та обожнювання комуністичної партії, лише посилив цю недовіру до влади політичних еліт. Матриця демократичної анархії повернулася, щойно Радянський Союз розпався. Яскраво це виявилось в російсько-українській війні, яка фактично становить пряме протиборство протилежних цінностей. І все-таки, у контексті обговорюваного, не варто дивуватися тому, що українці недовіряли державній владі навіть після початку війни з Росією 2014 року, водночас довіряючи інституціям із виразною соціальною складовою — Збройним Силам, Церкві, громадянському суспільству та волонтерським організаціям.⁸ Напередодні останніх президентських виборів у 2019 році соціопитування "Gallup" повідомило, що два роки поспіль українці мали один із найнижчих у світі рівень довіри до свого національного уряду (9%).⁹

6 Romanova, V. (2022) "Ukraine's resilience to Russia's military invasion in the context of the decentralisation reform". Report, Batory Foundation. URL: <https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/05/Ukraines-resilience-to-Russias-military-invasion.pdf>.

7 Ермоленко, В. (ред.) (2019) Україна в історіях та оповідях: Есеї українських інтелектуалів, с. 90.

8 Серед соціальних інституцій українці найбільше довіряють Збройним Силам (96% довіряють їм повністю або певною мірою), президенту України (82%), гуманітарним та благодійним організаціям (78%), Церкві (70%), університетам (62%), жіночим організаціям (59,5%), державним установам (55%), поліції (55%) та екологічним організаціям (54%). Дані Центру Разумкова "Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень—жовтень 2022)". URL: <https://bit.ly/3JWlito>.

9 Bichus, Z. (2019) "World-low 9% of Ukrainians confident in government". Gallup website, 21 March. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx>.

З одного боку, конфронтаційні, антагоністичні відносини між владою та народом можуть захистити суспільство від авторитаризму та узурпації влади. Деякі коментатори іронічно зауважують, що революції можна назвати експортним товаром України, маючи на увазі низку успішних масових протестів у її сучасній історії – Революцію на граніті 1991 року, Помаранчеву революцію 2004 року та Революцію Гідності, також відому як Євромайдан, 2013 року. З іншого боку, успіх та ефективність післявоєнного відновлення й модернізації української держави залежатиме від сильного суспільного договору. Тому вкрай важливо, щоб суспільство розвивало більше довіри до своїх (національних) інституцій. Для цього потрібен системний процес "знизу вгору", який надає перевагу якості демократичних процесів над швидкістю їх імплементації. Оцінки ефективності української держави, схоже, суттєво покращилися з початку повномасштабного вторгнення.¹⁰ Опитування громадської думки свідчать, що 2022 року українці виявляли більше інтересу до політики, а також зросла їхня впевненість у своїй здатності впливати на політичні рішення. Попри це, державні інституції й далі мають найвищий негативний рейтинг серед опитаних громадян. Хоча наявні дані можуть свідчити про загальну позитивну тенденцію,¹¹ те, наскільки українське суспільство проектує імідж держави на успішні та ефективні дії своєї армії, досі потребує комплексного дослідження. Крім того, варто враховувати й фактор "об'єднання під прапором", як не рідкість для країни, що має протистояти зовнішньому ворогу.

У вищезгаданому контексті мілітаризація українського суспільства й особлива увага до безпекових питань заслуговують на додаткову увагу. Воєнний стан, неминучий крок для країни, що постала перед агресією, тягне за собою централізацію влади та обмеження основних прав і свобод. Фактично, що довше триватиме війна, то більше вона випробовуватиме на міцність українську

10 За даними групи "Рейтинг", наприкінці 2021 року лише 5% опитаних респондентів вважали, що центральна влада добре справлялася з усіма обов'язками. У травні 2022 року ця кількість зросла до 54%. Схожі висновки зробив Центр Разумкова за результатами опитування, проведеного в жовтні 2022 року: якщо 2020 року державним інституціям довіряли 35% громадян, то 2022-го цей показник зріс до 55%.

11 "Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги". Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, 15 вересня 2022. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>.

демократію. Водночас високий рівень державної безпеки суспільство дедалі частіше сприймає як важливу умову успішної відбудови України та виживання демократії. Російська агресія, яка свідомо залякує мирних жителів, уже вплинула на сприйняття безпеки в українському суспільстві. З моменту вторгнення кількість людей, які виступають за володіння вогнепальною зброєю, подвоїлася.¹² Жорстокість війни, свідками якої стали і яку відчувають чимало громадян, матиме довгостроковий вплив на суспільство. Хоча необхідність пріоретизації безпеки легітимна, Україні знадобляться гарантії проти низки всеохопних викликів, які виникають у зв'язку з мілітаризацією демократії та сек'юритизацією публічної сфери. Українські експерти попереджають, що за найгіршого післявоєнного сценарію слабкість інституцій та/або подальша недовіра до уряду й судової гілки влади, призведуть до того, що (пара)військові угруповання цілком можуть стати суддею, присяжним і виконавцем покарань.¹³

Відновлення та модернізація України, можливо, навіть її шлях до вступу в ЄС, мабуть, будуть обумовлені безпекою (або залежатимуть від неї). Одна з найбільших помилок, яку можуть зробити Брюссель та/або країни-члена ЄС, — допустити, щоб цей процес закінчився радикалізацією та поляризацією українського суспільства. Невипадково Тімоті Снайдер вибрав для характеристики бурхливого минулого України термін "криваві землі". Перефразовуючи сучасного українського філософа Володимира Єрмоленка, Україна як нація народилася — і зараз дорослішає — серед насильства та травм. Концепція "відбудувати краще", широко інтегрована в поточні дискусії та роздуми про майбутнє України, має передбачати механізми та інструменти, які допоможуть нашому народу подолати травматичний досвід, глибоко вкорінений як у минулому, так і в сьогоденні. Це потребує виразно прогресивного мислення та міцного соціального контракту з післявоєнною українською державою, який дасть їй змогу піклуватися про суспільство в інклюзивний спосіб, задовольняючи потреби вразливих груп населення

12 "Одинадцять загальнонаціональне опитування: Особиста свобода, безпека та питання зброї". Група "Рейтинг", 23 травня 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/odinnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_lichnaya_svboda_bezopasnost_i_voprosy_oruzhiya.html.

13 Pekar, V. (2022) "Ukraine and the EU: scenarios of European integration". *New Eastern Europe*, 18 November. URL: <https://neweasterneurope.eu/2022/11/18/ukraine-and-the-eu-scenarios-of-european-integration/>.

та меншин. Концепція потребує комплексної та ефективної системи реабілітації, що охоплює як психічне, так і фізичне здоров'я, а також інструменти, які дають змогу розвивати діалог і ненасильницьке спілкування як важливі елементи стійкості суспільства. Український демократичний проєкт виявиться крихким і незавершеним, якщо цими аспектами знехтувати або не зважати на них.

Суспільство в русі: соціально-економічні наслідки російсько-української війни

У 2016-2017 роках я подорожував Україною, досліджуючи потреби внутрішньо переміщених осіб (ВПО), зустрічаючись і спілкуючись із тими, хто здебільшого втратив домівку в Криму та двох східних регіонах України (Луганській і Донецькій областях). Чітко згадую твердження, яким ті люди підкреслювали свою надію на світле майбутнє: "Україна — це її люди". Зазначаючи це, я не маю наміру починати розмову про можливість поступок щодо територіальної цілісності України. Таке питання, цілком ймовірно, залишиться поза столом (переговорів) у передбачуваному майбутньому, якщо тільки війна не прийме невдалий для України поворот. Натомість я хотів би використати це спостереження, щоб обговорити вплив війни на соціально-економічну та демографічну ситуацію в країні. Людський капітал становить один зі стовпів будь-якого успішного післявоєнного відновлення. Покоління українців, народжених на порозі незалежності країни (1991 рік), пам'ятає відому телевізійну рекламу, у якій гордо говорили: "Нас 52 мільйони". За три десятиліття відтоді демографічна ситуація критично погіршилася, адже населення стрімко скоротилося (до приблизно 38 мільйонів на момент вторгнення). Низький рівень народжуваності, старіння суспільства та еміграція, а також високий рівень смертності, який війна тільки посилює, — це найтривожніші тенденції, зазначені в Індексі людського розвитку ООН. Повномасштабне вторгнення Росії не лише суттєво загостило наявні демографічні виклики, а й почало змінювати структуру населення.

Попри значні успіхи української армії восени 2022 року, які сприяли звільненню великої частини окупованих територій, мобільність населення залишається надзвичайно складною для уряду. Ситуацію можуть погіршити цілеспрямовані атаки Росії на критичну інфраструктуру України. До повномасштабного вторгнення у 2022 році міжнародні організації повідомляли про

приблизно 700 000 осіб, яких вважали внутрішньо переміщеними особами в Україні. В останній оцінці в жовтні 2022 року Міжнародна організація з міграції говорить про приголомшливі 6,2 мільйона внутрішньо переміщених осіб,¹⁴ це переважно люди зі східних і південних регіонів, які тікають на захід України. Хоча проблеми, які постають перед спільнотою ВПО, не зовсім нові, їхні масштаби безпрецедентні. Кілька важливих спостережень можна зробити з досвіду допомоги ВПО від початку війни у 2014 році. Хоча багато українців виявили солідарність, приймаючи співвітчизників у цей тяжкий час (як і багато інших європейців), очевидно, що уряд потребуватиме довгострокових стратегій житлового будівництва та розбудови громад¹⁵ у час, коли демографічний склад населених пунктів на сході та заході країни залишається невизначеним і далі зазнаватиме швидких і глибоких структурних змін. Влада не могла успішно знайти комплексний підхід до цих складних питань навіть тоді, коли кількість ВПО була значно меншою (у 2013-2021 роках).

Окрім внутрішнього переміщення, за оцінками УВКБ ООН — Агентства ООН у справах біженців, — у 2022 році країну покинули 7,8 мільйона українців.¹⁶ Жінки, діти та люди похилого віку становлять більшість тих, хто мусив виїхати з України на початку повномасштабного вторгнення. Щоб Україна не отримала "втраченого покоління", важливим загальноєвропейським пріоритетом має стати освітня політика,¹⁷ спрямована на дітей, які проживають як удома, так і за кордоном. Уже перші опитування засвідчують, що дітей (зокрема їхню освіту) можна розглядати як головну причину залишитися за кордоном.¹⁸ З огляду на окреслену ситуацію, гендерно орієнтована політика та діяльність з її підтримки для

14 International Organization for Migration (2022) "Regional Ukraine crisis response: situation report". Report, IOM, 27 October. URL: bit.ly/40tG4sw.

15 Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, Є. та ін. (2022) "Соціальне, тимчасове і кризове житло: з чим Україна зустріла повномасштабну війну" Cedos, 12 жовтня. URL: <https://cedos.org.ua/researches/soczialne-tymchasove-i-kryzove-zhytlo/>.

16 "Operational data portal: Ukraine refugee situation". UNHCR website. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (Accessed 30 November 2022.).

17 Назаренко, Ю. (2022) "Освіта українських біжен_ок за кордоном (24 лютого — 20 червня 2022)". Cedos, 29 червня. URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/.

18 "Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022р)". Центр Разумкова, 16 травня 2022 року. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrayinskyh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batktivshchynu>.

України більше не становить бажаної рекомендації, а стала життєвою потребою. І останнє, але не менш важливе: українська діаспора довела, що вона суттєво й вагомо впливає на розвиток країни. Зважаючи на її різноманіття та місцеві особливості в різних країнах, ЄС має розглядати її як ключову зацікавлену сторону, що може потужно вплинути на реконструкцію та модернізацію України.

Втрата людського капіталу відбиває загальний патерн безпрецедентного стресу, якого війна завдала економіці України. Достовірних даних щодо безробіття з початку 2022 році мало або взагалі немає, однак очевидно, що економічна активність у східних і південних областях України значно скоротилася або повністю припинилася через пошкодження чи руйнування місцевої інфраструктури. Повна або часткова втрата доходу серед ВПО становить поширену ситуацію, адже для більшості дистанційна робота недоступна чи просто неможлива. Хоча поточні міграційні тенденції (наприклад, низька кількість заявок на отримання статусу біженця в ЄС) свідчать, що багато з тих, хто залишився за кордоном, мабуть, повернуться в майбутньому, але варто очікувати, що нестача робочої сили й відтік мізків стануть серйозними проблемами для економіки України.

У контексті зазначеного соціальна захищеність працездатного населення та захист його трудових прав відіграватимуть ключову роль у забезпеченні достатньої кількості рук і мізків для відбудови України після війни. Водночас трудові відносини десятиліттями характеризуються "неформальністю" та низьким рівнем соціальної захищеності. До 2022 року Міжнародна організація праці додатково вказувала як проблемні аспекти, що потребують покращення, неактивність молоді через невідповідність її кваліфікації, низьку активність жінок у віці 25-39 років і велику кількість пенсіонерів працездатного віку. Через незавершені та/або застарілі законодавчі рішення й поширену неформальну практику, в Україні системні порушення трудових прав та дискримінація незахищених груп населення залишаються звичним явищем. У складному контексті воєнної економіки віддалену роботу та цифровізацію можна розглядати як часткові рішення. Водночас пандемія Covid-19 показала, що трудове законодавство України (включно з КЗпП радянських часів) не пропонує достатніх інструментів, щоб реагувати на сучасні тенденції у сфері праці. Крім того, громадянське суспільство, експерти та профспілки попереджають, що поправки до трудового

законодавства, які нинішня влада впроваджує навіть під час вторгнення,¹⁹ можуть мати згубний вплив на зайнятість та умови праці. Поточні зміни послаблюють соціальний діалог, підривають колективні переговори та зменшують роль профспілок. У цьому контексті важливо, щоб, попри очевидні обмеження воєнної економіки, соціальну захищеність населення не підривали за його спиною, поки громадяни воюють з агресором. Такий стан речей не піде на користь гострій потребі зміцнити згаданий суспільний договір і не наблизить Україну до членства в ЄС. Тому такі інструменти, як Європейський стовп соціальних прав, можуть стати важливим орієнтиром у розвитку та економічному відновленні України. Врешті-решт, виклики такого типу показують, що суспільство вже має зробити ідеологічний вибір щодо майбутньої моделі управління країною, за яку борються її громадяни. Зважаючи на особливості української демократії та її виклики, прогресивна перспектива заслуговує значної уваги.

Література

- Боброва, А., Лазаренко, В., Хассай, Є. та ін. (2022) "Соціальне, тимчасове і кризове житло: з чим Україна зустріла повномасштабну війну" Cedos, 12 жовтня. URL: <https://cedos.org.ua/researches/soczialne-tymchasove-i-kryzove-zhytlo/>.
- Єрмоленко, В. (ред.) (2019) Україна в історіях та оповідях: Есеї українських інтелектуалів (Київ: Інтерньюз Україна, UkraineWorld).
- Назаренко, Ю. (2022) "Освіта українських біжен_ок за кордоном (24 лютого-20 червня 2022)". Cedos, 29 червня. URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen_ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-chervnya/.
- Філіпчук, Л., Сирбу, О. (2022) "Вимушена міграція і війна в Україні (24 березня-10 червня 2022)". Звіт, Cedos, 27 червня. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznaya-10-chervnya-2022/>.
- Lutsevych, O. (2022) "Immediate recovery funding is key to Ukraine's security". Chatham House website, 18 July. URL: <https://www.chathamhouse.org/2022/07/immediate-recovery-funding-key-ukraines-security>.

19 Відповідно до закону 2136-ІХ "Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану", роботодавці можуть збільшувати тривалість робочого часу, переводити працівників на виконання робіт, не передбачених договором, а також звільняти працівників під час відпустки. З обмеженням прав профспілок уразливі групи працівників перебувають у особливо небезпечному становищі.

- Pekar, V. (2022) "Ukraine and the EU: scenarios of European integration". *New Eastern Europe*, 18 November. URL: <https://neweasterneurope.eu/2022/11/18/ukraine-and-the-eu-scenarios-of-european-integration/>.
- Romanova, V. (2022) "Ukraine's resilience to Russia's military invasion in the context of the decentralisation reform". Report, Batory Foundation. URL: <https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2022/05/Ukraines-resilience-to-Russias-military-invasion.pdf>.

5 | Західна зброя для України: шлях до ескалації чи закінчення війни?

Постачання зброї в Україну — законні та необхідні. Вони запобігли зникненню цієї держави, а в майбутньому відіграватимуть вирішальну роль у протистоянні російській брутальній агресії та дипломатичному врегулюванню й мирі. До того ж не виступити рішуче проти амбіцій Путіна було б надзвичайно ризиковано для безпеки в Європі, майбутньої міжнародної співпраці та глобальної стабільності.

Військово-стратегічна ситуація

Війна Росії проти України, що почалася 2014 року з анексії Криму та бойових дій на Донбасі, вступила у вирішальну фазу на початку 2022 року. Це була не "спеціальна військова операція", як стверджувала тоді Москва, а спланований напад на сусідню суверенну державу. 24 лютого російські війська, переважаючи чисельністю, увійшли на територію України зі сходу, півночі та півдня. На цьому етапі мало хто з аналітиків вважав, що Україна матиме реальні шанси протистояти нібито величезній перевазі агресора, але мета Кремля — блискавична перемога — не справдилася.

Тоді як Росія спочатку змогла досягти чималих територіальних здобутків на півдні, її прогрес на сході застопорився. На півночі наступ на Київ (як і його ключова мета з розрахунком на швидку перемогу протягом кількох днів) пішов катастрофічно не так. Стали очевидними серйозні, несподівані недоліки у веденні Росією війни: від невміло спланованих операцій до поганої логістики й низького бойового духу, який різко контрастував із моральним духом українських захисників. З факторів, які військовий теоретик Карл фон Клаузевіц вважав вирішальними у війні, росіяни мали лише "кількісну перевагу", але не володіли жодною з таких "моральних сил", як хоробрість або елемент несподіванки в проведенні операцій. Отже, за кілька місяців з'явилася реальна надія на злам у війні. Через затягнутий наступ, що зайшов у глухий кут і частково був

відбитий, ініціатива дедалі більше переходила до українців. Відхід російських військ з-під Києва, потоплення крейсера "Москва", контрнаступ під Харковом і звільнення Херсона, здавалося, чітко свідчили про те, що "кульмінаційний момент" для України вже близько. Те, що Росія дедалі частіше спрямовує атаки на цивільні об'єкти, підкреслює цю оцінку.

Такою була ситуація наприкінці 2022 року, коли всі чекали на контрнаступ України навесні та влітку наступного року. Однак прогнозувати військовий прогрес складно. З одного боку, баланс явно схилився на користь України, яка, здавалося, перехопила ініціативу. Деякі аналітики навіть припускали, що це лише питання часу, коли їй вдасться звільнити всю свою територію, включно з Донбасом і Кримом, попри відчайдушні мобілізаційні зусилля Росії. Водночас війна на виснаження й крихкий статус-кво також можливі, адже українські війська, схоже, теж виснажені. Особливо катастрофічним сценарієм, втім, може стати ескалація із застосуванням ядерної зброї та/або розширенням бойових дій за межі України. Наразі, однак, немає чітких ознак того, коли і як закінчиться ця жахлива війна. Здається, абсолютно не зрозуміло, чи має Росія ще шанс досягти своїх очевидних політичних і стратегічних цілей і чи має Україна реальну можливість у військовий спосіб відновити територіальну цілісність. Її поточна ситуація погіршується з кожним днем, зокрема, через брак сучасних боєприпасів та втрат особового складу. Є лише один досить чіткий прогноз: Україна програє цю війну і втратить майбутнє, коли західна підтримка вичерпається або навіть припиниться.

Необхідні та законні постачання озброєнь

На цьому тлі виникає питання, чи має Захід якісь значущі стратегічні альтернативи. Військову підтримку України переважно розглядають як необхідний крок у пошуку рішення, передумову її дальшого існування як суверенної держави з власною територією, громадянами та владою. Немає сумнівів, що Україна вже давно впала б, якби не постачання західної зброї. Звісно, підходи Заходу не позбавлені суперечностей, адже мають ризик ненавмисної й неконтрольованої ескалації, на що часто вказують їхні критики. А путінські бійці гібридної війни не втрачають можливості похитнути впевненість західної громадської думки за допомогою ретельно

спрямованого залякування. Тому не завжди легко зберігати стратегічно необхідні холоднокровність і тверезість.

Росія винна в порушенні заборони на застосування сили згідно зі статтею 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй. Отже, право України на захист від російської агресії в необхідній і пропорційній мірі безсумнівне доти, доки Рада Безпеки ООН не виконує свого обов'язку з підтримання миру в усьому світі або доки її спроможності діяти перешкоджатимуть зсередини. Питання про те, чи дозволено надавати тому, хто захищається, військову підтримку, яка виходить за межі колективної самооборони, досі суперечливе. Деякі коментатори стверджують, що в цьому разі потрібно дотримуватися нейтралітету, але є й переконливіші аргументи, згідно з якими зовнішня допомога цілком прийнятна, якщо не порушує принципу невтручання. Чітке визначення агресії, яке запропонувала Генеральна Асамблея ООН, унеможлиблює обов'язок неупередженості для третіх держав — насправді це радше протилежний випадок. У будь-якому разі, це унеможлиблює апеляцію до класичного права нейтралітету, яке зрештою передбачає однакове ставлення до нападника й захисника. Право також чітко відповідає на питання, чи стає третя країна офіційним комбатантом, надаючи допомогу державі, що зазнала нападу: відповідь негативна, якщо її збройні сили не використовують на території однієї з протиборчих сторін або якщо вона офіційно не оголошує війни.

Суперечливим, однак, є питання про те, які саме постачання зброї варто розглядати і як їх здійснюють. Насправді формальна юридична позиція має менше значення, ніж те, як до таких поставок ставиться російське керівництво. Зрештою, саме президент Росії Володимир Путін вирішує для себе й на свій розсуд, як інтерпретувати конкретні постачання і кого він вважатиме супротивником. Цей неприємний факт змушує нас розглядати будь-яку підтримку, надану Україні, не лише щодо її законності, але й щодо практичних наслідків.

Вирішальне значення має мета, а не сама зброя

Безпекова політика Німеччини традиційно надає особливого значення таким питанням. Простий принцип полягав у тому, що зброю не мають постачати в зони конфліктів (за вузько визначеними винятками). Російська агресія змусила різко відмовитися від цієї позиції — у межах постульованого переломного моменту

("Zeitenwende"). Відтоді відмовляти у військовій допомозі європейській країні, яка перебуває в екзистенціальній скруті, не видається ані мудрим, ані доцільним, навіть якщо немає формального зобов'язання надавати допомогу. Загалом уже не дискутують про те, чи варто підтримувати Україну; обговорюють те, як саме цю підтримку матеріалізувати. Звісно, є очевидна дилема між збереженням шансів України на виживання та її права на суверенітет і територіальну цілісність, з одного боку, і обмеженням небезпеки ескалації — з другого. З практичного погляду, належить оцінити, яку зброю варто постачати не вагаючись, а яку лише із застереженнями або не постачати взагалі.

У пошуках відповідей часто згадують терміни "наступальне / оборонне" або "легке / важке" озброєння, але це заводить нас на небезпечну територію. По-перше, все залежить від того, про який рівень йдеться. Зброю, тактично призначену для "агресивних" дій, можуть використовувати зі стратегічною оборонною метою. Самооборона без здатності контратакувати на місцевому рівні, не кажучи вже про організацію контрнаступу, зрештою приречена на провал. З погляду агресора, будь-яке вторгнення, у якому в оборонця немає шансів повернути втрачену територію, буде досить безризикове, тож привабливе. Отже, стратегічна оборона без наступальних засобів на практиці не можлива. І навпаки, системи озброєнь, які використовують фактично з метою оборони, також можуть сприймати як наступальні. Класичний, але очевидний приклад — система протиракетної оборони, яка загрожує потенціалу другого ядерного удару супротивника, а отже, стратегічному балансу. Навіть нібито оборонні озброєння потенційно можуть спровокувати так звану "дилему безпеки" і, за певних умов, запустити каскад двосторонніх переозброєнь. Висновок, якого можемо дійти з цих міркувань, полягає в тому, що зброя за своєю природою не наступальна й не оборонна. Те, як її розглядають, залежить від цілей, для яких її застосовують, і від того, як ці цілі інтерпретує супротивник.

Такі міркування змушують поставити під сумнів відмінність між "легким" і "важким" озброєнням. По-перше, немає чітких критеріїв для поняття "важке озброєння", хоча такі аспекти, як вага, розмір, тип боєприпасів, калібр або кількість операторів, можуть бути приблизними критеріями. Термін "важка зброя" найчастіше використовують до шести категорій: бойові танки, бойові машини піхоти, артилерія, бойові вертольоти, бойові літаки і військові

кораблі. Усе інше, отже, належить до "легкої" зброї. Однак це дає лише приблизне уявлення про потенційний вплив на ризики ескалації. Наприклад, протитанкові міни, зараховувані до легкої зброї за вищезгаданим визначенням, мають таку саму руйнівну силу, як і важкий танк. Це також стосується переносних зенітно-ракетних комплексів та їхньої смертоносної дії проти літаків і гелікоптерів. Артилерійські розвідувальні системи й транспортери боєприпасів так само важливі в руйнівному вогневому протистоянні, як і важкі гаубиці. Бойова машина піхоти "Мардер" з її досить слабкою 20-мм гарматою становить не набагато більшу загрозу, ніж оснащення екіпажу ручними гранатометами, з яких можна вести вогонь поза машиною на полі бою. І, нарешті, сучасні види озброєнь, як-от безпілотники і кіберпристрої на основі штучного інтелекту, нелегко розділити на категорії "легкі" та "важкі", зважаючи на їхній руйнівний потенціал.

Це означає, що небажану ескалацію визначає не ймовірний характер окремих видів озброєнь, а те, як противник розраховує їхній комплексний вплив на перебіг війни. Розуміння цього змушує аналізувати не лише наявні військові можливості, але й те, як їх сприйматиме противник, тож приймати рішення стає особливо складно. У цій сірій зоні треба бути обережним, щоб не стати жертвою ворожих наративів, які навмисно розпалюють страхи перед гібридною війною. Наприклад, за президентства Байдена США чітко й публічно дали зрозуміти, що готові підтримувати Україну в довгостроковій перспективі, не бажаючи водночас втягуватися в прямий конфлікт між Росією і Заходом. За цим стоїть цілеспрямований деескалаційний сигнал Путіну: територіальна безпека Росії загалом залишиться недоторканою.

Як впливають постачання зброї на військову ситуацію

Нинішня ситуація в зоні бойових дій в Україні нестабільна. З усією належною обережністю її можна описати так: початковий наступ Росії зупинився, але те саме можна сказати і про український контр-наступ. Чимало українських територій залишається під окупацією путінських військ, але в багатьох місцях, як-от у Херсоні, росіяни не змогли втримати початкові завоювання з весни 2022 року. Нинішній підхід Росії більше схожий на стратегічну оборону на ворожій території з локальними наступальними діями. Україна натомість

2023 року втратила значну частину ініціативи на місцях і реальні шанси досягти кінцевих цілей щодо відновлення доступу до Азовського моря, Донбасу та Криму. Наразі є ознаки дуже нестабільного перепочинку, у якому російська сторона намагається виграти час і виснажити Київ терористичними атаками на цивільні об'єкти. Здавалося б, це відкриває шлях до спроби знайти дипломатичне вирішення конфлікту, але волі до того немає: українська сторона, цілком зрозуміло, не бажає навіть розглядати будь-які формальні поступки щодо території, а російська сторона досі не досягла жодної зі своїх очевидних військових цілей і не виправдала очікувань свого населення. Тому маємо багато підстав припускати, що таке безвихідне становище може тривати й далі та призвести до численних жертв з обох сторін.

Однак статус-кво може змінитися, якщо Збройні Сили України отримають можливість відновити контрнаступ, підвищити його ефективність, а отже, досягти справді вирішального перелому у війні. Українці мають оперативні навички, але їм бракує відповідних боєприпасів, а також необхідних відновлюваних бронетанкових сил, які поєднували б вогневу міць з високою маневреністю й одночасно знищували російську логістику в оперативній глибині. Без цих засобів вони ризикують бути відкинутими крок за кроком назад, щойно противник встигне поповнити й реорганізувати свої сили — як це, на жаль, сталося в останні місяці. І навпаки, в інтересах Росії, мабуть, було б пограти на час, закріпити наявні здобутки й розширити їх після того, як вона наростить сили, або навіть повністю підкорити супротивника. Це означає, що для України життєво важливо використати вікно можливостей, щоб досягти військового успіху, перш ніж воно остаточно зачиниться. Підхід, що передбачає надання українським збройним силам можливості зробити рішучий крок, потребує сильної відданості з нашого боку. Надати кілька сотень бойових машин піхоти або навіть основних бойових танків буде недостатньо.

Передумови сучасної загальновійськової комбінованої війни набагато вибагливіші й передбачають комплексні заходи — від інтенсивної підготовки та ефективної матеріально-технічної бази до синергетичної інтеграції різних видів озброєнь в ефективну оперативну концепцію. Також потрібно створювати ефективний захист від російських безпілотників і ракет дальнього радіусу дії, спрямованих не так проти військових об'єктів, як проти цивільного населення і критично важливої інфраструктури. Для цього потрібен

амбітний скоординований генеральний план, який неможливо реалізувати в короткостроковій перспективі. Що пізніше цей процес починається, то важче його втілити. Запізніла й спорадична допомога Україні суттєво не покращує її становища на полі бою, а отже, підриває політичну мету завершення війни зі збереженням суверенітету держави з окупованими територіями. Тому нерішучість лише зменшить військові можливості, збільшить втрати й зашкодить загальній меті — досягти справедливого миру.

Політична класифікація постачань озброєнь

Яке значення з погляду безпеки мають постачання зброї в Україну в контексті зламу перебігу російсько-української війни на користь її захисників? Деякі аналітики вказують на ризики розкручування спіралі ескалації, яка може стати неконтрольованою та призвести до того, що Кремль перетне ядерну межу і/або НАТО безпосередньо втягнеться у війну. Ні те, ні інше не можна повністю виключити апіорі, і цей факт Кремль любить використовувати в пропагандистських цілях, іноді знаходячи сприятливий ґрунт у постгероїчних суспільствах західних демократій, наприклад, коли стверджують, що Москва нібито має більшу спроможність до ескалації конфлікту. Однак, доки всі сторони керуватимуться раціональним мисленням та інтересами, жоден із цих двох сценаріїв не особливо ймовірний. Насправді, вдаючись до таких кроків, Росія не покращить ситуації для себе — радше навпаки. Крім того, якби Путін серйозно розглядав такі варіанти, він уже вдався б до них після минулих невдач на полі бою або після постачання західної важкої бронетехніки українським військам. Отже, здається, що стримування працює, принаймні поки що.

А втім, одне залишається правильним: після холодної війни Європа ніколи не була так близько до прірви повномасштабної війни. Ситуація, що склалася сьогодні, дещо нагадує велику дискусію навколо рішення про двоколіїну політику НАТО у 1980-х роках, які також були позначені стратегічним раціоналізмом з одного боку і серйозними побоюваннями з другого, особливо в Німеччині. Це стимулює Кремль використовувати цілеспрямовану пропаганду й дезінформацію, щоб породити соціальний розкол на Заході, і квазіімпотентний відступ перед російськими загрозами.

Якщо придивитися уважніше, то варто поставити під сумнів згадану теорію про більшу спроможність Путіна до односторонньої

ескалації конфлікту, яку критики постійно використовують для закликів до дипломатичного розв'язання конфлікту, яке нібито "примирює інтереси". У звичайному розумінні, війна вже випробовує російську армію на міць, особливо в тому, що стосується сухопутних військ, які мають вирішальне значення для утримання завойованої території. З геостратегічних причин Путін не може дозволити собі зосередити всі ресурси лише на Україні. Кордони Росії надто довгі, а внутрішні та зовнішні проблеми надто серйозні. Тому Москва не має іншого вибору, крім ретельного розподілу ресурсів. Її спроби залякати український народ ракетними ударами з далеких відстаней і безпілотниками, щоби примусити його до капітуляції, мабуть, зазнають невдачі й практично не вплинуть на ситуацію з бойовими діями на землі. Більш правдоподібною видається протилежна перспектива: зазвичай лише агресор має змогу деескалувати, він може призупинити або навіть зупинити наступ. А в того, хто захищається, один вибір: або відповісти на виклик, або капітулювати. Отже, домінантна позиція Кремля дає йому змогу деескалувати ситуацію. Путін може ініціювати врегулювання конфлікту. Він один може припинити війну, якщо — і це головне — це відповідає його інтересам більше, ніж і далі реалізувати військові амбіції, стоячи перед загрозою великих втрат.

Тому тут потрібно запитати, який політичний вплив постачання західної зброї мають на розрахунки Путіна; інакше кажучи, як вони впливають на його ключові цілі. Зрозуміло одне: якщо Кремль справді стурбований життєво важливими й законними інтересами безпеки Росії і вважає, що може захистити їх лише завдяки вторгненню до сусіда, то будь-яка допомога Україні неминуче означатиме ескалацію й ще жорсткішу реакцію Москви. Це не обов'язково означає, що рішення, прийняте для всіх сторін, не можна досягти на дипломатичному рівні, хоча це потребуватиме певного творчого підходу. Відповідні пропозиції вже висували. Проте, якщо реальні цілі Путіна набагато амбітніші й спрямовані фактично на відродження якоїсь Російської імперії та розкол Європи, то будь-яке переговорне рішення, що ґрунтується на компромісі, стає неможливим, якщо ми не готові знехтувати основоположними принципами міжнародного правопорядку. Навпаки, за такого припущення стає зрозуміло, що Путін не припинить атак доти, доки політичні втрати для нього не почнуть суттєво перевищувати досяжні військові вигоди.

Загальні цілі Путіна не викликають сумнівів щонайпізніше з початку 2022 року. Його мотиви для війни — неоімперська експансія й консолідація влади, а не превентивні дії, покликані гарантувати національну безпеку Росії. Для нього це означає ліквідацію ідеї незалежної української нації та привабливості для російського народу її соціальної моделі, орієнтованої на Захід. Зважаючи на таке припущення, можемо стверджувати, що постачання зброї в Україну слугують деескалації, а не ескалації. Лише ці постачання можуть покласти край конфлікту, продемонструвавши остаточну марність прагнення до Великої Росії. У довгостроковій перспективі руйнування амбіцій Путіна становить обов'язкову умову для європейського і навіть глобального миру. Це єдиний спосіб усунути загрозу повернення до агресивних методів минулого. Це передумова для тісної міжнародної співпраці та успішного повернення до набагато важливіших питань, зокрема кращого захисту клімату, контролю над озброєннями та справедливої політики розвитку. Однак насамперед він сприятиме зміцненню того, що важливе для стабільності світового порядку, — авторитету міжнародного права.

Висновки

Немає жодних сумнівів, що на карту поставлено набагато більше, ніж "лише" український інтерес протистояти незаконній і жахливій російській агресії. Річ ще й у тому, як Європа може розраховувати на більш мирне майбутнє. Ніхто не знає справжніх і, можливо, прихованих амбіцій Путіна. Однак усі європейці мусять прислухатися до його історичних наративів і добре усвідомлювати, що його жага до подальших завоювань може не вгамуватися після ймовірного успіху в Україні. Ба більше, не можна миритися з тим, що агресор досягне успіху не за допомогою права, а за допомогою військової сили та ядерного залякування. Це був би остаточний кінець усієї мирної співпраці у XXI столітті на європейській та глобальній платформі. Це, безумовно, один із вирішальних аргументів на користь підтримки Києва з боку Заходу.

Отже, постачання зброї в Україну відіграли вирішальну роль у цій війні, запобігши насильницькій смерті України та зберігши її як державу. У майбутньому вони також можуть змусити змінити військову стратегію, підготувати життєздатну основу для дипломатичних рішень, тобто відкрити можливості для завершення війни на умовах, що відповідають міжнародному праву. Ця

стратегія аж ніяк не позбавлена ризику й потребує як послідовності, так і поміркованості. Крім надання допомоги, якої потребує Україна, в інтересах Заходу також запобігти ненавмисному поширенню та неконтрольованій ескалації війни. Замість того, щоб говорити словами перемоги чи поразки, корисно увиразнити мету за допомогою такої формули: Росія не має перемогти, а Україна не має програти. Ця ідея означає, що варто балансувати, розв'язуючи питання про те, які постачання зброї необхідні як кількісно, так і якісно; що достатнє, а що менш доцільне. Навіть якщо так, ця оцінка не змінює того факту, що чітко визначені постачання зброї становлять незамінний інструмент для досягнення мирної угоди. Жоден інший варіант наразі не видається таким перспективним.

Література

- Clausewitz, C. von (1832/34): *On War (Vom Kriege)*, Scotts Valley CA 2010.
- Hobe, S. (2020) *Einführung in das Völkerrecht*. 11th edition (Tübingen: UTB GmbH).
- Lahl, K. and J. Varwick (2022) *Sicherheitspolitik verstehen*, 3rd edition (Frankfurt am Main: Wochenschau Verlag).
- Sasse, G. (2022) *Der Krieg gegen die Ukraine* (Munich: C. H. Beck).
- Talmon, S. (2022) "Waffenlieferungen an die Ukraine als Ausdruck eines wertebasierten Völkerrechts". Blog post, *Verfassungsblog*, 9 March.

Петер Рудольф

6 | Ядерна тінь над Україною та Європою: стримування, примус і ризик ескалації

Після холодної війни ядерне стримування відійшло на задній план і значною мірою зникло з поля зору громадськості.¹ Ситуація різко змінилася з початком агресивної війни Росії проти України й загрозливими ядерними жестами президента Володимира Путіна в лютому 2022 року, які внесли елемент "стратегічної непередбачуваності".²

Можливість потенційної ядерної кризи

Неодноразові заяви Москви про ймовірне застосування ядерної зброї перетворили війну проти України на потенційну ядерну кризу — з ризиком навмисної або ненавмисної ескалації внаслідок хибного сприйняття ситуації або трактування повідомлень.³ Конфлікти, у яких беруть участь ядерні держави-антагоністи, затьмарені ризиком ядерної ескалації. Це особливо стосується США та Росії, чії ядерні позиції не зазнали суттєвих змін після холодної війни й розпаду Радянського Союзу. Загалом обидві сторони зменшили кількість стратегічних ядерних боєголовок, але зберігають чимало стратегічних ракет, готових до швидкого запуску, якщо системи раннього попередження повідомлять про наближення ворожих об'єктів ("запуск за сигналом тривоги" або, як вважають за краще говорити американські військові, "зустрічний запуск", або

1 Цей матеріал створений на основі двох попередніх публікацій німецькою мовою: "Welt im Alarmzustand: Die Wiederkehr nuklearer Abschreckung" (Bonn: Verlag J. H. W. Dietz, 2022) та "Bidens Balanceakt: die Ukraine stärken, Krieg mit Russland vermeiden" (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, June 2022).

2 Andrew L. Stigler, "Strategic unpredictability: Assessing the doctrine from Nixon to Putin", in *Survival*, vol. 64, no. 3 (June — July 2022), pp. 49-66.

3 Caitlin Talmadge, "The Ukraine crisis is now a nuclear crisis", *The Washington Post*, 27 February 2022.

"запуск в умовах неминучого знищення"). Це роблять, щоб не дати противнику знищити першим ударом ракети й системи управління та зв'язку іншої сторони. Побоювання, що інша сторона може зазнати спокуси й завдати першого ядерного удару під час великої кризи, відігравало важливу роль під час протистояння між США та Радянським Союзом. Цей "найгірший сценарій" і далі визначає відносини ядерного стримування між США та Росією.⁴

Не дивно, що президент США Джо Байден балансував, підтримуючи Україну. З самого початку він дав зрозуміти, що прямого військового конфлікту між його країною та Росією варто уникати, адже, за його словами, це означало б "Третю світову війну".⁵ Зважаючи на невпевненість у тому, що Росія може сприйняти як втручання, спершу адміністрація Байдена погодилася постачати зброю в Україну, надавати деякі розвіддані та запровадити всеохопні санкції, але категорично відхилила прохання України про забезпечення безпольотної зони й уникала всього, що могли сприйняти як безпосереднє втручання у війну або що могло призвести до прямої конфронтації з російськими військами. Від самого початку адміністрація Байдена планувала підтримувати Україну з огляду на можливість ескалації війни — горизонтальну (розширення зони бойових дій на територію НАТО) або вертикальну (застосування ядерної зброї). Тому Вашингтон поступово збільшував підтримку України, випробовуючи в такий спосіб реакцію Росії. Він також утримувався від постачання зброї, яку Україна могла б використати, щоб завдати ударів по цілях усередині Росії.⁶

У цьому сенсі можна стверджувати, що сигнали Москви про можливе застосування ядерної зброї мали певний стримувальний ефект, щоб США та їхні союзники не постачали все озброєння, яке просила Україна. Однак російському уряду й не потрібні були такі сигнали, щоб нагадати США про ризик ескалації. Стимування Заходу було не єдиним ефектом ядерних погроз із боку Росії.⁷ Це також спровокувало побоювання, що Москва може якоїсь миті вдатися

4 Gregory D. Koblentz, *Strategic Stability in the Second Nuclear Age*, New York/Washington, D.C., Council on Foreign Relations, November 2014, pp. 7-9.

5 Aron Blake, "Why Biden and the White House keep talking about World War III", *The Washington Post*, 17 March 2022.

6 David E. Sanger et al., "U.S. is reluctant as Ukraine asks to upgrade arms", *The New York Times*, 18 September 2022.

7 Liviu Horovitz and Anna Clara Arndt, "Russia's catch-all nuclear rhetoric in its war against Ukraine", Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, October 2022.

до ядерного варіанту, щоб примусити Київ до покори за допомогою "ядерного шантажу".⁸

Якби Росія вдалася до ядерного примусу, США та інші країни, що підтримують Україну, опинилися б перед дилемою. З одного боку, необхідно було позбавити Москву переваг, які вона могла б здобути від застосування ядерної зброї, тобто не припиняти підтримувати Україну й не тиснути на Київ, щоб він підкорився російським вимогам. З іншого боку, потрібно було уникати подальшої ескалації, яка могла призвести до війни між Росією та НАТО.⁹

Ризики політики балансування на межі

На відміну від тих експертів, які не мають політичної відповідальності й заявляють про вкрай низький ризик ядерної ескалації, американська адміністрація залишається стурбованою, що певної миті Путін може підвищити ставки й поставити США перед потребою ухвалювати складні рішення. Американська адміністрація публічно не висловлює припущень щодо того, що російське керівництво може сприймати як екзистенційну загрозу для своєї держави чи режиму, який може призвести до застосування ядерної зброї. Однак вона не виключає, що Путін, зазнавши принизливої поразки, може спробувати змінити динаміку війни, застосувавши тактичну ядерну зброю.

Занепокоєння США, схоже, зросло після того, як у вересні 2022 року Путін визначив червону лінію, згідно з якою всі засоби оборони можуть бути виправдані, зокрема в разі загрози територіальній цілісності Росії. Приєднавши чотири українські області до Росії, Путін підніс війну до рівня захисту російської території, а підтримку України з боку Заходу назвав агресією, спрямованою проти Росії, сигналізуючи про готовність використовувати всі засоби захисту й попереджаючи, що він "не блефує". Путін також нагадав, що США створили "прецедент", застосувавши ядерну зброю 1945 року. Цією заявою й рішенням мобілізувати сотні тисяч

⁸ Загалом про це див. Paul Bracken, "Blackmail under a nuclear umbrella", *War on the Rocks*, 7 February 2017.

⁹ Richard K. Betts, "Thinking about the unthinkable in Ukraine: What happens if Putin goes nuclear?" *Foreign Affairs*, 4 July 2022.

солдатів Путін, схоже, звузив політичне поле для маневру в разі неминучої поразки Росії.¹⁰

Політика Путіна переважно ґрунтується на тому, що в класичній теорії стримування називають "балансуванням на межі". Це передбачає рішучість піти на ризик в умовах ескалації кризи, підняти ставки й просунути процес, який неможливо повністю контролювати, — очікуючи, що інша сторона відступить.¹¹ Томас Шеллінг, теоретик конфліктів і згодом лауреат Нобелівської премії з економічних наук, писав у 1960-х роках, що політика балансування на межі означає "маніпулювання спільним ризиком розвитку війни" на власну користь. Однак що відбувається, коли інша сторона також підвищує ставки в цьому "змаганні в прийнятті ризиків"?¹² Уряд США неодноразово застерігав російське керівництво від використання ядерної зброї. Президент Байден заявив у травні 2022 року, що будь-яке використання Москвою ядерної зброї у війні в Україні матиме "серйозні наслідки".¹³ У відповідь на те, що Путін підняв ставки, адміністрація США загострила риторику: заговорили про "катастрофічні наслідки" (радник із національної безпеки Джейк Салліван) і "жахливі" наслідки (держсекретар Ентоні Блінкен).¹⁴ Публічно не відомо, які саме попередження адміністрація надіслала російському уряду через секретні канали.

Щодо США можна говорити про свідому "стратегічну невизначеність". Однак, заявляючи про "катастрофічні наслідки" застосування Росією ядерної зброї, адміністрація Байдена загнула себе в глухий кут і поставила на карту власний авторитет.¹⁵ Якщо Вашингтон зреагує у військовий спосіб (звісно, не ядерною зброєю, адже порушення ядерного табу не має сенсу ні з військового, ні з політичного погляду), то Путін, прагнучи продемонструвати рішучість, муситиме відповісти. Яким тоді буде наступний крок Росії

10 Tatiana Stanovaya, "Putin's apocalyptic end game in Ukraine: Annexation and mobilization make nuclear war more likely", *Foreign Affairs*, 6 October 2022.

11 James Traub, "The crazy logic of brinkmanship is back", *Foreign Policy*, 26 September 2022.

12 Thomas C. Schelling, *Arms and Influence* (New Haven/London: Yale University Press, 1966), цитата на с. 99.

13 Joseph R. Biden, "What America will and will not do in Ukraine", *The New York Times*, 31 May 2022.

14 David E. Sanger and Jim Tankersley, "US warns Russia of 'catastrophic consequences' if it uses nuclear weapons", *The New York Times*, 26 September 2022.

15 Michael Auslin, "The dangers of 'catastrophic consequences'", *Foreign Policy*, 21 October 2022.

на сходинках ескалації? Удари конвенційною зброєю по об'єктах НАТО? Ядерний удар по натівських кораблях? Чи підрив ядерної бомби над військовою базою в Європі, щоб вивести її з ладу електромагнітним імпульсом? Російське керівництво, схоже, переконане, що в нього кращі карти у "змаганні за ризик" і Захід не ризикне розв'язати ядерну війну через Україну.¹⁶

Якщо дотримуватися логіки стримування в кризовій ситуації, то цілком раціонально піти на певний ризик і підвищити ставки, щоб перекласти тягар подальшої ескалації на іншу сторону. Розраховуючи витрати й вигоди, Путін, вірогідно, зважатиме на те, чи переважить можливий, але аж ніяк не безсумнівний, успіх ядерного примусу репутаційні втрати Росії від порушення ядерного табу, особливо серед країн глобального Півдня, які досі не виступали проти Росії, але занепокоєні її ядерною риторикою. Заяви китайського лідера Сі Цзіньпіна та Декларація лідерів G20 на Балі не залишили жодних сумнівів, що застосування ядерної зброї або загроза її застосування "викликає заперечення"¹⁷ і загалом "неприйнятна".¹⁸

Межі раціональності

Водночас рішення Путіна почати війну проти України поставило питання: чи можна вважати поведінку російського президента досі раціональною? Чи було рішення почати агресивну війну проти України наслідком помилкових припущень, повністю викривленого сприйняття ситуації в Україні, одержимості загрозою, яка може виникнути через розворот України на захід, або недооцінки реакції США та Європи? Чи Путін більше не той холоднокровний практик "реальної політики", яким був колись? Опонент, який діє ірраціонально, створює фундаментальну проблему для стратегії

16 David E. Sanger, Anton Troianovski and Julian E. Barnes, "In Washington, Putin's nuclear threats stir growing alarm", *The New York Times*, 1 October 2022.

17 "Міжнародне співтовариство мусить... спільно виступати проти застосування або погроз застосування ядерної зброї, виступати проти застосування ядерної зброї й ведення ядерної війни, щоб запобігти ядерній кризі в Євразії", — заявив Сі Цзіньпін під час зустрічі в Пекіні з канцлером Німеччини Олафом Шольцем. Цитуємо за Jack Lau, "No nuclear weapons over Ukraine, Chinese President Xi Jinping says, in clear message to Russia", *South China Morning Post*, 4 November 2022.

18 "The use or threat of use of nuclear weapons is inadmissible". G20 Bali Leaders Declaration, Bali, Indonesia, 15-16 November 2022.

стримування.¹⁹ Припущення про раціонального актора, який по-слідовно прораховує витрати й вигоди, запозичене з економічної теорії, становить "слабку ланку" в логіці ядерного стримування.²⁰

В економічному мисленні припущення про раціональність вже давно ставить під сумнів поведінкова економіка, що, зокрема, об'єднує психологічні та нейронаукові знання про реальну поведінку людей, які приймають рішення. Евристики (емпіричні правила) та пов'язані з ними когнітивні упередження значною мірою визначають мислення, як це всебічно проаналізував та описав лауреат Нобелівської премії психолог Деніел Канеман.²¹ Люди схильні бути толерантнішими до ризику, коли йдеться про уникнення втрат, і більш несхильними до ризику, коли йдеться про отримання прибутку. Люди переоцінюють власні сили: надмірно оптимістичні й мають "ілюзію контролю"; часто сприймають поведінку інших людей як наслідок свого характеру або природи; не вміють оцінювати власну поведінку та її вплив на інших людей. Висновки нейробіології та еволюційної психології, які підтверджують розвідки про упереджене сприйняття і привертають увагу до ролі емоцій у прийнятті рішень, також породжують сумніви щодо раціональної логіки стримування. Рішення не завжди йдуть за цілеспрямованим, раціональним зважуванням можливих варіантів дій, а стають наслідком взаємодії розуму та емоцій, як-от гнів і страх. Їх не обов'язково усвідомлюють діячі.²²

Оскільки вважати, що державні діячі чинять завжди раціонально, проблематично, то не можна брати на віру, що в кризових ситуаціях за участю ядерних держав ніколи не застосують ядерної зброї

19 Edward Geist, "Is Putin irrational? What nuclear strategic theory says about deterrence of potentially irrational opponents", *The RAND Blog*, 8 March 2022; Andrew F. Krepinevich, Jr., "Is Putin a rational actor? How and why the Kremlin might use the bomb", *Foreign Affairs*, 22 November 2022.

20 Jeffrey W. Knopf, Anne I. Harrington and Miles Pomper, "Real-World Nuclear Decision Making: Using Behavioral Economics Insights to Adjust Nonproliferation and Deterrence Policies to Predictable Deviations from Rationality". Report on a workshop organized by the James Martin Center for Nonproliferation Studies, Monterey: The Center on Contemporary Conflict, January 2016, p. 4.

21 Daniel Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York: Farrar, Strauss and Giroux, 2011).

22 Bradley A. Thayer, "Thinking about nuclear deterrence theory: Why evolutionary psychology undermines its rational actor assumptions", in *Comparative Strategy*, vol. 26, no. 4 (2007), pp. 311-323; Thomas Scheber, "Evolutionary psychology, cognitive function, and deterrence", in *Comparative Strategy*, vol. 30, no. 5 (2011), pp. 453-480.

або не почнеться ланцюг ядерної ескалації. Поза всяким сумнівом, під час холодної війни взаємна вразливість у кризових ситуаціях стримувала керівників у Вашингтоні та Москві. Однак відносини стримування між Сполученими Штатами та Радянським Союзом залишалися пов'язаними з ризиками. Обидві сторони побоювалися, що інша сторона може розглянути можливість превентивного удару в разі серйозної кризи. Якщо озирнутися назад, здається ймовірним, що політичні лідери були схильні недооцінювати ризики застосування ядерної зброї, "особливо ті, що виникають внаслідок взаємодії складних систем попередження й оповіщення та динаміки прийняття рішень у кризових ситуаціях".²³ Ядерна війна залишається "глобальним катастрофічним ризиком", ймовірність і наслідки якого точно не визначити,²⁴ особливо кліматичні та інфраструктурні. Концепція ядерного стримування переважно ігнорує ці ризики. Утримання їх у суспільній свідомості, а отже, більше небажання застосовувати ядерну зброю, актуальніше, ніж будь-коли в епоху нових конфліктів між великими державами й повернення ядерного стримування в Європі.

Повернення ядерного стримування в Європі

Ніхто не може передбачити, коли і як закінчиться війна в Україні. Однак війна чітко викрила традиційну слабкість російської армії. Тому можна припустити, що ядерна зброя відіграватиме ще більшу роль у військовій стратегії Росії щодо НАТО, ніж дотепер. Нове протистояння в Європі, мабуть, набуде потужного ядерного виміру.²⁵ Це може призвести до нових дискусій у НАТО про те, що потрібно зробити, щоб надійно стримати Росію від погроз або фактичного використання ядерної зброї в сценаріях, які безпосередньо стосуються Альянсу. Незалежно від того, наскільки НАТО позиціює себе як "ядерний альянс", факт залишається фактом: вразливі держави без ядерної зброї не можуть повністю відкинути можливість, що

23 Andrew Bennett, "Historical Case Study", in James Scouras (ed.), *On Assessing the Risk of Nuclear War*, Laurel, Maryland: Johns Hopkins Applied Physics Laboratory (2021), pp. 17-42 (цитата зі с. 33).

24 James Scouras, "Nuclear war as a global catastrophic risk", *Journal of Benefit-Cost Analysis*, vol. 10, no. 2, (2019) 2, pp. 274-295.

25 Stanislaw Koziej, "The Russia-Ukraine war: Scenarios for Euroatlantic security", *Geopolitical Intelligence Services AG*, 22 July 2022; <https://www.gisreportsonline.com/r/euroatlantic-security/>.

у скрутні часи їх покинуть. Нагадаємо, що під час холодної війни проблема довіри до розширених ядерних сил стримування США була для НАТО постійним питанням. Серед європейських союзників, зокрема у Федеративній Республіці Німеччині, тривалий час були сумніви щодо надійності гарантій ядерної безпеки — або, як її іноді метафорично називають, "ядерної парасольки". Ані багатонаціональні війська вздовж кордону між ФРН та НДР, ані тисячі одиниць американської ядерної зброї, розміщеної на західнонімецькій землі, не змогли повністю усунути це занепокоєння.

Сьогоднішні члени НАТО на "передовій", схоже, не бажають висловлювати сумніви щодо надійності розширених ядерних сил стримування США. Однак, з огляду на широке занепокоєння в Європі щодо майбутнього розвитку американської внутрішньої й зовнішньої політики, Париж може знайти більш відкриту аудиторію, ніж у минулому, для своєї постійної пропозиції почати стратегічний діалог щодо "європейського виміру" французьких сил ядерного стримування.

Література

- Betts, R. K. (2022) "Thinking about the unthinkable in Ukraine: What happens if Putin goes nuclear?" *Foreign Affairs*, 4 July 2022.
- Horowitz, L. and A. C. Arndt (2022) "Russia's catch-all nuclear rhetoric in its war against Ukraine", Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, October 2022.
- Krepinevich, A. F., Jr. (2022) "Is Putin a rational actor? How and why the Kremlin might use the bomb", *Foreign Affairs*, 22 November 2022.
- Stanovaya, T. (2022) "Putin's apocalyptic end game in Ukraine: Annexation and mobilization make nuclear war more likely", *Foreign Affairs*, 6 October 2022.
- Traub, J. (2022) "The crazy logic of brinkmanship is back", *Foreign Policy*, 26 September 2022.

7 | Китай і Росія у війні за Україну: наскільки міцна дружба "без меж"?

Президент Росії Володимир Путін і його оточення втягнули себе та свою країну у війну, перебіг якої вони не передбачали. Наразі мало що вказує на те, що Путіну вдасться виконати самоназвану місію з відновлення імперської величі Росії в кордонах Радянського Союзу. Натомість перед президентом і його режимом стоїть завдання широко реструктурувати економічні та торговельні відносини Росії з рештою світу. Пекін, своєю чергою, розглядає війну Росії здебільшого з геополітичного погляду спільної позиції проти Заходу і НАТО, а не у зв'язку з реальними подіями в Україні. Однак війна Путіна почалася в невідповідний для Китаю час, коли його модель розвитку вперше за останні десятиліття зазнає тиску з усіх боків. Сьогодні Китай пристосовується до того, що краще мати справу з ослабленою військовою Росією, ніж з імперськи модернізованим партнером, який становив би дедалі більшу загрозу для міжнародної системи. Що довше триває конфлікт, то зрозуміліше стає, що Китай отримує вигоду від втягування Росії в конфлікт.

Коли 24 лютого 2022 року Росія напала на Україну, жоден політичний оглядач чи військовий експерт не міг припустити, що за два з половиною роки війна не припиниться й нібито значно потужніша російська армія застрягне на Донбасі.

Незалежно від того, чим закінчиться ця війна, вона запустила динаміку з далекосяжними глобальними наслідками. Ця війна посилює тенденції деглобалізації, помітні ще з часів фінансової кризи 2008-2009 років, які потім прискорила пандемія Covid-19. У геополітичному плані виникають нові центри сили, а в геоекономічному — відбувається реконфігурація енергетичної, виробничої, розподільчої та фінансової систем. Ці зрушення, спричинені військовою Росією, кидають виклик міжнародному статусу Китаю та його надзвичайно успішній моделі навздогінного розвитку. Стає дедалі очевиднішим, що в глобалізованому світі війни за участю великих держав більше не можна стримувати на регіональному рівні. Тому вторгнення Путіна в Україну та притаманний йому потенціал

спровокувати хаос і далекосяжні трансформації в міжнародній системі й світовій економіці Пекін сприймає з певною часткою скептицизму.

Повернення Китаю та Росії до міжнародної спільноти

Піднебесна десятиліттями презентувала себе як конструктивного члена міжнародної спільноти: нейтральний, відданий миру, завжди готовий захищати національну територіальну цілісність і право народів на самовизначення, Китай бере участь у миротворчих місіях ООН. Китай не лише підписав Паризьку кліматичну угоду, але й зобов'язався в конституції, що створить екологічну цивілізацію. В ініційованому Сі Цзіньпіном програмному документі про стратегію розвитку до 100-річчя заснування Китайської Народної Республіки у 2049 році зазначено, що політика реформ та відкритості буде продовжена, і Китай працюватиме над досягненням міжнародного порядку, який зважатиме на інтереси країн, що розвиваються, і відмовляється від політики сили та гегемонії.

Паралельно зі співпрацею в системі ООН Пекін завжди дотримувався лінії на створення або співпрацю в міжнародних об'єднаннях, які не належать до ООН, як-от БРІКС або Шанхайська організація співробітництва. Ця політика зумовлена тривалою спробою сформуванню системну альтернативу системі ООН, де в китайському сприйнятті домінують США / Захід з їхніми цінностями та інтересами. Росія — активний учасник таких організацій і підтримує підхід Китаю. БРІКС+ та Шанхайська організація дедалі більше допомагають Росії продемонструвати, що вона не ізольована на міжнародній арені.

За цей самий період Росія повернулася на міжнародну арену абсолютно по-іншому. За 30 років безпрецедентного злету Китаю, який перетворився на найбільшу торговельну державу світу, Росія не змогла конкурувати на глобальній економічній і соціальній арені та створити привабливу модель розвитку. Замість цього Росія значною мірою залишилася на стадії сировинної рентоорієнтованої економіки. У такому контексті Путін повернув у міжнародну політику Росію, травмовану тим, що він вважав за ганебний розпад Радянського Союзу, і розчаровану зарозумілістю й ігноруванням експансіоністського Заходу. Почавши з модернізації армії, він висунув претензії Росії на роль світової держави. Від виступу

на Мюнхенській конференції з питань безпеки 2007 року Путін ніколи не втрачав можливості підтримати антизахідні, антиамериканські та антидемократичні сили. Росія зарекомендувала себе як військовий протагоніст, готовий і здатний вдаватися до різних втручань, зокрема державного тероризму, гібридної війни, кібератак, кампаній фейкових новин і розгортання найманих військ. Агресивна війна в Україні, прикрита евфемізмом "спеціальна військова операція" та проваджена з порушеннями міжнародного права, становить найбільшу авантюру, в яку російський президент коли-небудь втягував свою країну.

За останні 20 років цю політику послідовно наділяли філософською та ідеологічною надбудовою. Праві націоналістичні ідеологи, як-от Александр Дугін, поєднують панслов'янські ідеї з антизахідним та неоімперським російським націоналізмом. Вони закликають до "*русского мира*", який релятивізує наявні державні кордони й чітко окреслює діаспору, — комплексну концепцію, що охоплює ідеологічні, політичні, культурні, геополітичні та ідентифікаційні питання. Цей підхід підтримує Російська православна церква, яка хоче знову зробити "русский мир" форпостом християнської цивілізації. Концепцію "*русского мира*" Путін уже використав, щоб легітимізувати анексію Криму. Заснування фонду "Русский мир" створило інструмент для поширення цього підходу на міжнародному рівні — російську версію "м'якої сили". На жаль, Захід не сприймав згадану доктрину серйозно до початку війни в Україні, і це може бути пов'язано з тим, що Путін спирається на консервативних, антикомуністичних, націоналістичних мислителів, які здебільшого невідомі за межами Росії. Інтерв'ю "BBC Newsnight" із Дугіним, улюбленим філософом путінського оточення, зробило погляд Кремля на світ більш ніж зрозумілим: "Постмодерн показує, що будь-яка так звана істина — питання віри. Отже, ми віримо в те, що робимо, ми віримо в те, що говоримо. І тільки так можна визначити правду. Отже, у нас є своя особлива російська правда..."

Загрозли в окопній війні

На прикладі війни в Україні здається, що апологети "особливої російської правди" перестали розуміти світ: мало що пішло за планом Росії на початку конфлікту — натомість вона постала перед безліччю неприємних сюрпризів. Усупереч очікуванням, вторгнення не було блицкригом, у якому українці з квітами зустрічали б російські

війська як визволителів, що звільнили їх від уряду, яким керувала наркозалежна нацистська кліка. Україна чинить запеклий, високомотивований, добре організований і поки що успішний опір. Народ стоїть за обраним урядом, і багато українців справді готові боротися й померти за життя у свободі та самовизначенні. Путінське бачення "руського мира", очевидно, не становить привабливу альтернативу.

З військового погляду, для Путіна та його армії кампанія спочатку була чимось на кшталт провалу — були величезні втрати людей і техніки, кричущі тактичні та стратегічні помилки військового керівництва на всіх рівнях, а також серйозні проблеми з моральним духом, логістикою та розвідувальною інформацією, яку надавали спецслужби. Російська система командування здається громіздкою та ієрархічною. Модернізація армії останніх років, схоже, спричинила масову корупцію. Тому Путін змирився, що провідне видання ліберального капіталізму, "The Economist", вийшло з передовицею під заголовком: "Наскільки прогнила російська армія?"¹ Наслідками стали символічні приниження, зокрема втрата флагмана Чорноморського флоту, невдала спроба захопити українську столицю Київ на початку війни, вибух на стратегічно важливому Кримському мосту, атаки на військові аеропорти, які мали бути поза зоною досяжності української зброї. Крім того, восени 2022 року українці відвоювали території навколо Харкова та Херсона.

Такий поворот подій став можливим завдяки стратегічній компетентності, західному озброєнню та рішучості українців. Не маючи військових успіхів на полі бою, Росія з літа перейшла до руйнування стратегічної інфраструктури України, прагнучи затероризувати й деморалізувати населення. Фіктивні референдуми в чотирьох окупованих областях були суто для внутрішнього споживання. Вони не були визнані іноземними державами й не мають жодного військового значення. Однак воєнна фортуна покинула Україну 2023 року. Літній контрнаступ був погано підготовлений і провалився. Росія оговталася від невдач, і до кінця року конфлікт перейшов в окопну війну, яка більше нагадувала Першу світову війну, ніж будь-що інше. Найвищу ціну платять українське суспільство та стратегічна інфраструктура, яка через російську перевагу в повітрі зазнає

1 The Economist, 30 April 2022; <https://www.economist.com/leaders/2022/04/30/how-rotten-is-russias-army>.

терористичних атак і руйнування. Тим часом обидві сторони конфлікту сильно залежать від зовнішньої підтримки. Росія покладається на Північну Корею, Іран і дедалі більше на Китай. Україна, зі свого боку, залежить від західної зброї й потерпає від умов щодо її застосування, висунутих Заходом.

Внутрішня стійкість російського режиму

На внутрішньополітичному фронті режим продемонстрував неабияку стійкість, хоча, з перспективи Заходу, сталося чимало інцидентів, які могли б спровокувати більшу нестабільність. Населення вже майже звикло до самогубств керівників нафтових компаній — такі особи часто випадають із вікон. Наразі відомо приблизно десяток випадків, коли бізнесмени втратили життя за загадкових обставин. І той факт, що дочку Александра Дугіна, журналістку й палку прихильницю війни, підірвали в позашляховику посеред Москви, напевно, збентежив російську громадськість. Бунт найманців "Вагнера" під проводом Прігожина, від чого на мить перехопило подих, був, безумовно, найвідомішим інцидентом у цьому контексті. А загибель Прігожина в авіакатастрофі здавалася логічним наслідком його сміливості. Культивований наратив про те, що війна — це спецоперація, з часом випарувався в повітрі. Часткова мобілізація восени 2022 року повернула війну додому в російське суспільство, навіть для тих, хто до цього часу її ігнорував. Політичне керівництво, однак, і далі робить усе можливе, щоб не чіпати дітей представників середнього класу з Москви та Санкт-Петербурга, і набирає переважну більшість нових солдатів з-поміж етнічних меншин та сільських жителів. Усе це супроводжувалося майже повною ліквідацією політичної опозиції, яка діяла в Росії, найпомітнішим символом чого стало вбивство Алексея Навального в "ГУЛАГу" режиму в лютому 2024 року. Через місяць Путін зміг переобратися на п'ятий президентський термін на майстерно зрежисованих виборах.

Посилення тиску на економіку

Події на економічному фронті становлять набагато більший виклик для режиму. Хоча російська економіка виявляється стійкішою, ніж багато хто на Заході очікував, всеосяжні західні санкції

мають дедалі більший вплив. Хоча Росія різко скоротила продажі викопного палива, значне зростання цін на світовому ринку дало їй змогу стабілізувати рубль і доходи від експорту, а отже, консолидувати державний бюджет і далі фінансувати війну. Імпорт, однак, обвалився, і сотні міжнародних компаній залишили Росію. Це особливо позначилося на промислових секторах, які модернізувалися в останні роки, як-от нафтова промисловість і сільське господарство, останній з яких становить значний експортний ринок, але це також вплинуло на всі сектори, залежні від доступу до іноземних технологій і запасних частин. На думку російських економістів, які переїхали на Захід під час війни, залежність країни від вторинного імпорту призвела до того, що цей ефект виявився більшим, ніж Захід міг очікувати. На третьому році війни Путін мусив здійснити відчутний перехід економіки країни на військові рейки. За деякими оцінками, від 6 до 10% ВВП іде на військові потреби. Реорганізація йде вглиб. Це передбачає суттєві кадрові зміни у верхівці військово-промислового комплексу, включно із заміною багаторічного міністра оборони Шойгу на цивільного технократа й фахівця в економіці, що свідчить про незадоволення Путіна та вказує на те, що він, ймовірно, розраховує на тривалішу війну.

Одним із вирішальних факторів буде поведінка постачальників із країн, які не долучилися до санкцій. До них належать важливі країни, що розвиваються, і насамперед, звісно, Китай. Росія сподівається, що ці країни допоможуть їй компенсувати втрату західних технологій. Однак така надія спочатку була розбита статистикою зовнішньої торгівлі, яка не давала жодних доказів збільшення російської торгівлі з цими країнами. З часом ситуація змінилася, і Росія щораз краще здатна організувати заміну. Особливо сильно впливає на Росію ембарго на електронні товари подвійного призначення, яке створює проблеми з постачанням у виробництві озброєнь. Західні військові експерти вважають, що Росія зараз використовує дуже мало крилатих ракет, бо їй бракує необхідних західних технологій. Це також стосується багатьох інших технологічно складних систем озброєнь. У цивільному секторі російська авіація починає поїдати себе з тих самих причин. Здається, поступово настає усвідомлення, що нинішні санкції, на відміну від застосованих після анексії Криму 2014 року, більш комплексні і краще контрольовані, а отже, ланцюги постачання розриватимуться й за кілька місяців, і буде складно замінити відсутній імпорт.

Амбівалентне ставлення Китаю до війни

Політично Китай офіційно нейтральний і виступає за мир. Він не підтримує й не засуджує війну. Хоч його нейтралітет очевидно проросійський та антиамериканський — це підкреслює той факт, що державні ЗМІ та підцензурний китайський інтернет просувають лінію Кремля щодо причин і перебігу війни. Усередині Китаю є певні розбіжності щодо позиції, яку він повинен мати щодо Росії, однак Пекін більше не посередник у розв'язанні конфлікту внаслідок переговорів. А втім, Китай чи не єдина держава, яка може вплинути на Путіна. З самого початку було зрозуміло, що Китай розглядає війну Росії не так із перспективи фактичних подій в Україні, як із геополітичної перспективи спільної позиції проти Заходу і НАТО.

З економічної перспективи, однак, ситуація набагато складніша. Уже деякий час Китайська Народна Республіка перебуває у фазі розвитку, коли відбувається перехід від кількісного до якісного зростання й більшу увагу приділяють розвитку внутрішнього ринку. Це значною мірою залежить від відкритих ринків, ланцюгів постачання і міжнародного порядку, що ґрунтується на правилах. На відміну від Росії, Китай не зацікавлений руйнувати наявний міжнародний порядок.

Успішна модель розвитку Китаю досягає своїх меж

США розглядали Китай як ключового геополітичного супротивника протягом тривалого часу, ще до обрання Дональда Трампа. З погляду ЄС, Китай перетворився з найбільшого ринку збуту на стратегічного конкурента, а Європарламент зупинив ратифікацію інвестиційної угоди з Китаєм, яку довго узгоджували, ще до початку війни. З огляду на російську агресію в Україні, якщо США, Європа, Японія і такі країни, як Південна Корея, Канада, Австралія та Нова Зеландія, вирішать надати пріоритет своїй безпеці та обороні над питаннями економіки та добробуту й будуть готові піти на жертви, пов'язані з таким зобов'язанням, це негативно вплине на китайську торгівлю. Крім того, сам масштаб нещодавніх західних санкцій, які перевершують будь-які відомі раніше, матиме далекосяжні наслідки для світової економіки. Китай вразливий у цьому плані, адже США, Європа та Японія досі залишаються найважливішими ринками для китайського експорту. Якщо доступ до ринків цих країн

буде суттєво обмежений, Китаю доведеться компенсувати втрачену торгівлю на інших ринках або на власному внутрішньому ринку, що наразі не видається ймовірною альтернативою.

Китай не лише потерпає від скорочення експортних ринків, але й Захід ускладнює доступ Китаю до високотехнологічної продукції. Не лише США наклали санкції на "Huawei" та компанії з виробництва напівпровідників. Європейські уряди також нещодавно не дали Китаю придбати передові технології. Війна Путіна також негативно впливає на те, як сприймають Китай у східних частинах Центральної Європи. Формат дискусій і переговорів "16+1", який Китай створив 2012 року з країнами Центральної та Східної Європи і який багато хто в ЄС розглядав як "троянського коня", можна вважати, зазнав суттєвого провалу. Порожні обіцянки китайської сторони та її позиція щодо Росії суперечать інтересам багатьох європейських країн-учасниць цього проекту.

Крім того, ініціатива "Один пояс, один шлях", престижний проєкт китайської політики розвитку, зазнає невдач. Багато країн Глобального Півдня, які потерпають від наслідків пандемії, інфляції та війни Росії в Україні, намагаються компенсувати свої кредитні зобов'язання частково через сприятливі умови кредитування, які пропонує Китай. Схоже, що Китайська Народна Республіка заганяє партнерів із Шовкового шляху в боргову пастку. Якщо Китай не хоче втратити репутацію серед країн Глобального Півдня й запобігти серії дефолтів (за оцінками, під загрозою перебуває приблизно 118 мільярдів доларів), йому не варто припускати помилки західних кредиторів у 1980-х і 1990-х роках, які переносили терміни погашення кредитів та дозволяли країнам і надалі знекровлювати себе. Пекін стверджує, що пропонує кращу модель фінансування розвитку. Однак, як найбільший світовий кредитор, він має можливість продемонструвати свою здатність розв'язувати проблеми розвитку відповідальніше, ніж Захід, який він часто критикує.

Циклічні та структурні проблеми на внутрішньому ринку

Внутрішній ринок країни постає перед серйозними циклічними та структурними проблемами: високий рівень приватного й державного боргу, стрімке зростання сектору нерухомості, переобтяженість банків боргами й неробочий банківський нагляд, тривале старіння населення й майже 20% безробіття серед молоді впливають на

розвиток Китаю. Усе це супроводжують надзвичайна нерівність у доходах, тривала корупція, стрімке зростання вартості житла й зародження інститутів держави загального добробуту, які поки що не в змозі компенсувати падіння попиту та пом'якшити його соціальні наслідки. Ще один чинник — постійне зростання вартості китайської стратегії "нульового ковіду". Суворі карантинні обмеження в Шанхаї та Ченду наклали відбиток на китайську економіку. Цільовий показник зростання у 5,5%, визначений в економічній політиці країни, довелося знизити до рівня нижче від 3%. Також стає зрозуміло, що країна не готова до боротьби зі штамом "Омікрон", а її вакцини не здатні конкурувати із західними. Суворе дотримання правил карантину виявило політичний вимір стратегії "нульового ковіду". Населення реагує на суворі заходи держави з дедалі більшим нерозумінням та протидією, і навряд чи це змінить повний розворот партії на початку грудня та різка відмова від стратегії "нульового ковіду". Незалежно від того, чи рішення уряду є реакцією на частіші масові заворушення, а чи на економічні витрати, пов'язані з "нульовим ковідом", воно має лише другорядне значення. Новий радикальний прагматизм свідчить про те, що партія готова піддати населення з низьким рівнем вакцинації, відносно неефективною національною вакциною й погано оснащеною системою охорони здоров'я загрозі необмеженого контакту з вірусом. Людські та економічні втрати від цього експерименту ще належить з'ясувати, але очевидно, що така політика навряд чи сприятиме зміцненню довіри між урядом та народом.

Якщо розглядати роки ковіду разом із вищезазначеними економічними проблемами, то здається, що довіра населення до влади впала вперше за останні десятиліття. Китайський договір про розвиток між народом і владою, в якому йдеться про те, що "Ми (уряд / партія) забезпечимо постійне зростання добробуту. Натомість ви (народ) відмовитеся від політичної участі та спільного прийняття рішень", очевидно, втрачає привабливість та ідентифікаційну силу. Західні економісти вже прогнозують, що Китай може стати на шлях "японізації" економіки (алюзія на два втрачені десятиліття низького зростання та дефляції в Японії) або опинитися в пастці середнього доходу в осяжному майбутньому.

З огляду на це, зрозуміло, що Путін почав війну в невідповідний час. Китай волів би її швидкого завершення. Кампанія, поки що невдала для Росії, призвела лише до ескалації конфлікту й посилення жорстокості бойових дій, включно з тероризуванням

цивільного населення та воєнними злочинами проти нього. Суперечлива позиція Пекіна щодо війни також стає дедалі складнішою для міжнародної комунікації: на словах Китай підтримує Росію в усіх аспектах, що завдають шкоди Заходу, але водночас зважає на західні санкції і поки що не надає Росії військової підтримки. Ба більше, Китай сповна скористався слабкістю Путіна, посиливши вплив на "центральноазійському задвірку" Росії під час саміту ШОС (Шанхайської організації співробітництва) в Самарканді у вересні, де Сі Цзіньпін безпомилково дав зрозуміти "найкращому другові", що вважає відповідальною політикою великої держави, зокрема "прищепити стабільність і позитивну енергію у світі хаосу". Пекін також недвозначно відкинув російські погрози щодо ядерної зброї, як це було знову чітко продемонстрували під час візиту канцлера Німеччини в Пекін та на саміті G20 на Балі в листопаді 2022 року.

Тому Путіну варто бути обережним і не очікувати надто багато від "необмеженої дружби". У Росії небагато альтернатив, крім повороту на Схід і до Китаю. Це не допомагає Росії відкрито / офіційно обходити західні санкції. Економічні витрати на війну й дедалі складніший режим санкцій підштовхують Росію в обійми Китаю. Найбільш промовисто про відчай Росії свідчить той факт, що вона починає ділитися з Китаєм військовими високотехнологічними можливостями — єдиною сферою, де може вести переговори з Китаєм на рівних. Щодо всього іншого: товарів, послуг і навіть сировинних товарів — Китай має сильнішу переговорну позицію і набагато більше можливостей, ніж Росія, і його важелі впливу на північного сусіда постійно зростають. Показово, що, хоч Китай і підписав угоди про партнерство з Росією, він не створив альянсу, який міг би передбачати зобов'язання щодо взаємної підтримки. У Росії не має бути жодних ілюзій: Китай завжди був лише егоїстичною силою в міжнародній політиці. Він здійснює інтеграцію в міжнародні структури з довгостроковою перспективою, зважено й на тлі глибоко вкоріненого історичного усвідомлення того, що етапи міжнародної ізоляції (у XIX столітті та під час Культурної революції) пішли країні на шкоду і призвели до її технологічного відставання. Жоден китайський лідер не може дозволити собі серйозно поставити під загрозу надзвичайно успішну модель розвитку лише тому, що дружня країна — просто на основі порушеного сприйняття реальності — розв'язала війну, яку не бажає або не може закінчити.

На відміну від Росії, Китай може сам визначати, як йому виходити з конфлікту. Країна аналізуватиме санкції проти Росії та їхній

вплив і вже зараз ретельно відстежує позиціювання та настрої на Глобальному Півдні. Тут можна спостерігати дипломатичні перегони між Китаєм і Заходом за домінуючий наратив про війну та її джерела. У політиці щодо Тайваню Пекін спостерігатиме за перебігом війни та зважуватиме, які ризики можуть спричинити ймовірні дії проти острова. Російську армію та її озброєння до цього часу дуже поважали в китайських безпекових і військових колах. Цілком імовірно, що ця репутація була заплямована з огляду на розвиток подій на полі бою. Усе вказує, що Китай пристосовується до того, що йому краще мати справу з ослабленою війною Росією, ніж з імперськи модернізованим партнером, який становитиме дедалі більшу загрозу для міжнародної системи.

Путін веде гру з високими ставками

Російський президент та його оточення втягнули і себе, і свою країну в конфлікт, перебіг якого не передбачали, коли розв'язали війну. Російське керівництво значною мірою недооцінило український опір і стійкість, ціну війни та рішучість західного альянсу. Досі Захід і Європа залишаються об'єднаними — попри всі труднощі, спричинені наслідками війни. Санкції посилюються, Україні постачають більш важке озброєння. А НАТО тим часом поповнилося Швецією та Фінляндією, країнами з потужним військовим потенціалом і кордоном з Росією, і це перетворює Балтійське море на натівські води.

Очевидно, що Путін вдає, ніби веде війну в інтересах Росії. Однак Росія — багатонаціональна держава, і, ймовірно, є достатньо етнічних груп, які вже вважають, що це не їхня війна. Як це впливатиме на довгострокову стабільність Російської Федерації, ще невідомо. Економічний тиск і військова неефективність поки що лише спонукали Росію загострити війну й підвищити ставки. Не варто обманювати себе від Вашингтона до Берліна: на тлі історичної, філософської та ідеологічної конструкції ідей, на яку посиляється Путін, він уже сьогодні потрапив у неминучий конфлікт із Заходом, хоч і передбачав його в невизначеному майбутньому. На цьому тлі війну в Україні варто розглядати як частину набагато масштабнішої битви із Заходом і НАТО за виживання Росії й за подальше існування "руського мира". Щоб заручитися підтримкою власної громадськості, Кремль створює атмосферу ендшпілю, залишаючи відкритою можливість застосувати всі військові засоби. У такий спосіб посилюючи свою позицію, Путін обмежує можливості для

відступу для себе та російських еліт, які його оточують. Наразі мало що вказує на те, що він зможе виконати самоназвану місію з відновлення імперської величі Росії в межах Радянського Союзу. Натомість російський режим змушений реорганізувати всю економіку відповідно до імперативів війни й широко реструктурувати торговельні відносини з рештою світу. В умовах закриття західних ринків та історично низького рівня політичних відносин Москва організовує всебічний поворот на Схід, де Китай стає чи не найважливішим партнером. Усе це роблять з неабиякою креативністю й відчуттям невідкладності. Однак насправді такий процес тягне за собою перерозподіл сил у відносинах двох країн у бік Китаю. Експерти вже стверджують, що фрагментація міжнародної системи в часи багатопolarity призводить до того, що Китай стає гегемоном у Євразії, а Росія в осяжному майбутньому муситиме відігравати роль покійного васала. Такий розвиток подій, безумовно, не входив у бачення Путіна щодо майбутнього Росії. Проте це, ймовірно, гарантує йому місце в російській історії, про яке він так піклується, — як про лідера, який остаточно поставив на карту велич Росії.

Література

- Farrer, M. (2022) "Point of no return: crunch time as China tries to fend off property crash", *The Guardian*, 29 August 2022; <https://www.theguardian.com/business/2022/aug/28/crunch-time-china-tries-to-fend-off-property-crash-global-economy>.
- Geritts, A.W.M./ Krumm R. (2024) "Moscow's Turn to the East". Riga, April 2024.
- Kofman, M. (2018) "Raiding and international brigandry: Russia's strategy for great power competition", commentary, 14 June 2018; <https://warontherocks.com/2018/06/raiding-and-international-brigandry-russias-strategy-for-great-power-competition/>.
- Liu Z.Z. (2024) "China's Real Economic Crisis", in: Foreign Affairs September/October 2024 <https://www.foreignaffairs.com/china/chinas-real-economic-crisis-zongyuan-liu>.
- Roach, S. S. (2022) "China's growth sacrifice", *Project Syndicate*, 23 Aug 2022; <https://www.project-syndicate.org/commentary/three-reasons-for-china-growth-slowdown-since-2012-by-stephen-s-roach-2022-08>.
- Stahl, G. (2022) *China: Zukunftsmodel oder Albtraum? Europa zwischen Partnerschaft und Konfrontation*. Bonn: J.H.W. Dietz.
- Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP) "Dossier: Russlands Krieg gegen die Ukraine und seine Folgen"; <https://www.swp-berlin.org/themen/dossiers/russlands-krieg-gegen-die-ukraine>.

- The Economist* (2022) "Xi Jinping won't ditch Vladimir Putin, for now. China's goal in Ukraine is Western disunity and failure, more than a Russian triumph". *The Economist*, 15 September 2022; <https://www.economist.com/china/2022/09/15/xi-jinping-wont-ditch-vladimir-putin-for-now>.
- Watkins, S. (2022) "Five wars in one: The battle for Ukraine"; *New Left Review*, 137, Sept/ Oct 2022.
- Zizek, S. (2022) "War in a world that stands for nothing", *Project Syndicate*, 18 April 2022; <https://www.project-syndicate.org/commentary/russia-ukraine-war-highlights-truths-about-global-capitalism-by-slavoj-zizek-2022-04..>

Юлія Юрченко

8 | Українські економічні та соціальні втрати: яке майбутнє чекає на (по)воєнну країну?

Вступ до українського перекладу

Працюючи над нижче перекладеним текстом, я й гадки не мала, що писатиму цей вступ на треті роковини війни, кінця якій досі не видно. Дедалі менше людей можуть і хочуть повертатися в Україну, Каховського водосховища більше немає, стерто з лиця землі численні міста й села, домівки та виробництва, сотні гектарів живої природи й родючих земель перемелено м'ясорубкою бойових дій, чимало тіл бійців і цивільних стали посмертними заручниками зони бойових дій і належно не поховані. Майбутнє України визначатимуть наступні місяці, Путін досі "на престолі" і з приходом до влади непередбачуваного Трампа (який, серед іншого, вимагає від України віддати США природні ресурси в обмін на негарантовану безпеку та зброю) ситуація лише загострилася.

Подані нижче цифри — тогочасне неповне відображення шалених збитків, завданих людям і природі України. Точних цифр, які засвідчили б масштаб збитків, досі немає і ще, мабуть, довго не буде. Читачі можуть перевірити поточні показники на інституційних ресурсах, процитованих у цьому розділі. У тексті я покладаюся на цифри: це необхідно, щоб усвідомити колосальні масштаби руйнацій; і хоч ці цифри зросли від часу написання тексту, сутність і динаміка описаних у ньому процесів незмінна. Водночас багато з них погіршилися та ускладнилися, що, на жаль, було цілком очікувано. Моя мета, як і мета тих, хто бореться за майбутнє України, — зробити все, щоб Україна не втратила можливість вистояти, відбудуватися й процвітати. Під час цієї боротьби важливо ретельно документувати факти та зрушення в усіх аспектах суспільного життя.

З початку війни змінюються як економічні, соціальні, політичні та екологічні обставини, так і правила, за якими українці живуть і працюють. Зміни неминучі під час війни, але не все з того, що змінюється, неминуче. Ба більше, не всі зміни необхідні й не всі конституційні чи вигідні українцям в короткостроковому, тим паче довгостроковому плані. У цьому короткому вступі-доводненні хочу звернути увагу, зокрема, на зміни трудового кодексу та приватизаційні процеси, що несподівано прискорилися, замість того щоб зупинитися. Проблеми, на жаль, не лише у змінах, а часто в їхній відсутності там, де вони були б важливі під час війни. Це стосується як підходу до приватизації, так і відмови перевести економіку на воєнні рейки, що у ключових секторах потрібне для забезпечення й убезпечення країни та людей. Звісно, йдеться про сектори, що надають суспільні послуги чи виробляють товари й сировину, необхідну для ведення війни

Розгортання системи державних закупівель на підтримку держави у війні — позитивне зрушення. Однак постає питання цін, за якими ті закупки здійснюють, і спекуляції постачальників та корупції посадовців. Незрозумілою є відмова від ідеї створити державну будівельну компанію, яка відбудовувала б зруйноване житло, облаштовувала й будувала б нові будинки для внутрішньо переміщених осіб; натомість оберігаються права приватних забудовників споруджувати й продавати житло, яке більшості давно не по кишені. Ціни на енергетику, яку ніхто не мав права приватизувати, безупинно ростуть, заганняючи людей у борги та злидні. Вартість економічних зусиль — у війні й у мирний час — була б значно нижча, якби не враховувала в себе прибутки акціонерів; так само не зрозуміло, чому акціонером не може бути народ України? Це здебільшого стосується підприємств ключових секторів і підприємств, що розробляють, видобувають і переробляють природні надра, що, за конституцією, становлять власність українців. Створити інвестиційний Фонд національного добробуту на основі Фонду державного майна, у якому акціонерами та акціонерками були б громадяни України і який розвивав би національне виробництво, науку й розумно розпоряджався природними ресурсами та надрами, було б набагато доречніше, ефективніше й прибутковіше, ніж розпродавати останні активи, та ще й під час війни. Щоб подолати нерівність серед населення й між поколіннями, права акціонера/бенефіціара Фонду потрібно заборонити продавати чи передавати потомкам, а лише надавати громадянам та громадянкам під час народження

й на користування протягом життя. Так одночасно можна унеможливити появу нових олігархів і злиднів. Прибутки з такого фонду мали б використовувати частково на виплату дивідендів українцям як акціонерам, частково вкладали б у розвиток потенціалу України та українців, зокрема в розвиток науки, освіти, культури, охорону довкілля. Це було б розумне й доцільне використання власності українського народу. Його доповнив би аудит попередніх приватизацій підприємств, що відбувалися з порушенням чинного на той час законодавства: варто переглянути приватизацію більшості великих підприємств і важливо здійснити деприватизацією, як це трапилося з Криворіжсталлю, наприклад; такі виробництва мають бути передані й залишатися в народній власності (а не перепродані), прозоро керовані обраними радами, підпорядкованими інституту держави.

Справді, ми вже не один рік від багатьох політиків і партій чуємо про деолігархізацію, зокрема "Слуги народу" з цим гаслом ішли на вибори 2019 року; чуємо як усередині країни, так і від західних партнерів, особливо коли йдеться про умови надання фінансової допомоги та вступу до Європейського Союзу. Так, деолігархізація потрібна; щоб вона була ефективна, недостатньо перепродати майно українських олігархів олігархам іноземним, яких, на відміну від перших, буде складніше контролювати і які жодної політичної відповідальності перед українцями не мають. Залежності та вразливості державної економіки й окремих громадян, коли їхніми ключовими галузями володіють іноземці, аж ніяк не зменшуються. Інвестиції належить обов'язково залучати відповідно до чинної конституції, яку ніхто не має жодного права переписувати під час війни, особливо якщо те переписування не на користь громадян, і з огляду на інтереси українців, їхніх дітей і довкілля, у якому вони проживають.

Поданий нижче розділ становить частину більшого проекту "Прогресивні шляхи", що розвивається через Фундацію європейських прогресивних студій. З кінця 2023 та протягом 2024 року я курувала багатосекційний проект, що оцінює стан справ в Україні в порівнянні з проблемами, що виникли ще до повномасштабного вторгнення, і орієнтований на глибоку стійку (ре)конструкцію. Принципи й цілі Луг'яно порівнюють із засобами, запропонованими для їх досягнення, щоб виділити сфери, які потребують подальшої підтримки, а іноді й зміни підходу. Проект продовжує аналітичну роботу, зібрану, зокрема, у книжці "Європа та війна

в Україні" (2023), і обговорену на семінарі експертів з альтернативних шляхів до (по)воєнного відновлення й публічному заході "Українська (по)воєнна економіка: стійкість, міжнародні відносини та інтеграція в ЄС", що ми організували в Центрі політичної економії, управління, фінансів та підзвітності (PEGFA) Університету Гринвіча 20 червня, напередодні Лондонської конференції з відбудови України 2023 й у публічних дискусіях, організованих FEPS та Фондом Калеві Сорса "Від агресії Росії до поступового відновлення України: як забезпечити Україні демократичне майбутнє?" наприкінці 2023 року.

Це аналітичне дослідження доповнює наукові дослідження комбінованою оцінкою макроекономічного середовища, можливостей та обмежень, які існують у підході до (після)воєнного відновлення, представленому в Лугано 2022 року, і його розвитку відтоді. Ми розуміємо: щоб втілити принципи Лугано в життя, потрібно розширити, а іноді й заново розгорнути соціально-економічну систему фінансованих державою суспільних благ і послуг, щоб підтримувати людей, які зараз перебувають в Україні, і стимулювати тих, хто виїхав, повернутися й залишити внесок у відновленні країни. Зменшення державного бюджету, системне недофінансування державних послуг із початку 1990-х, високі ціни на комунальні послуги та основні товари, низькі пенсії й заробітна плата, відсутність державного житла — усе це сприяє повсюдній бідності, погіршенню показників здоров'я, фемінізації бідності й масштабній сезонній міграції та еміграції з економічних причин. Ці проблеми виникли ще до війни, але радикально загострилися з 2014 року й переважно з лютого 2022 року. Прагнучи інформувати про підходи до виправлення ситуації в цій складній ситуації, ми поліпшили аналіз вторинних даних у цьому проєкті, досліджуючи погляди профспілок на те, як відновити їхні відповідні сектори й використовуючи 5 спеціально укладених експертних брифів, що стосуються сфер соціальної політики, освіти, охорони здоров'я, житла та збіднілого материнства. Є серйозні проблеми щодо цінового доступу до основних товарів в Україні, що змушує сумніватися в ринкових підходах до відновлення, які неминуче не зможуть забезпечити доступ до таких товарів, не кажучи вже про те, щоб отримати достатньо податкових надходжень і відновити баланс державного бюджету навіть у віддаленому майбутньому. Отже, мають бути розроблені альтернативні сценарії й здобуті уроки з відновлення після Другої світової війни. Проєкт засвідчує, що фіскальний активізм і

зростання заробітної плати — насамперед у зеленому та доглядовому секторах — необхідно поєднувати з регулюванням і прозорістю фінансового сектору, а також функціональною автономією та підзвітністю адміністративних установ України; відновлення має бути зосереджене на людині, а права й гарантії, закріплені в Конституції, залишаються недоторканими, включно з власністю на природні ресурси та захистом від приватизації державних послуг і ключових галузей. Експертні записки й моя доповідь, яка пов'язує їх у системне бачення розвитку основоположної системи підтримки народу та економіки, проливають світло в п'яти конкретних (соціально-)економічних сферах, показують, як їх варто трансформувати за допомогою політики, адаптованої до потреб користувачів / громадян, і підтримувати їх у всіх суспільно-корисних ініціативах, а не до забаганок шукачів швидкого зиску серед колективної трагедії. Англійські версії цих текстів можна переглянути на вебсайті ФЕПС,¹ де ви також можете знайти інші матеріали з прогресивних студій України.

Усіх змін у початковому тексті тут не перелічити, але маю згадати атаки на тих, хто в Україні перебуває під тиском зовнішніх партнерів і майбутніх інвесторів. Попри війну й безпрецедентне зростання злиднів, у парламенті триває боротьба за базові робочі права українців та українок. Запропонований новий Трудовий кодекс і відповідне законодавство містять багато регресивних змін. Крім того, Кодекс фактично порушує низку прав українців, закріплених у Конституції.

Українські профспілки на різних рівнях — КВПУ/Михайло Волинець, зокрема в сесійній залі Верховної Ради — і іноземні профспілки на міжнародному рівні чинять опір такому свавіллю. 29 січня 2025 року Джудіт Кіртон-Дарлінг (Генеральна керівниця Європейської профспілки IndustriAll) та Атле Хое (Генеральний виконавчий директор Глобальної профспілки IndustriALL) написали листа Голові Верховної Ради України Русланові Стефанчуку, висловивши глибоку стурбованість і закликавши припинити обговорення проекту закону про працю, доки не будуть гарантовані належні консультації з профспілками. Серед багатьох порушень вони наголосили на тому, що "проект Трудового кодексу серйозно послабить правовий захист працівників щодо несправедливого звільнення, згоди на понаднормову роботу, право на соціальне страхування та пенсійне

1 Ukraine Archives — Foundation for European Progressive Studies

забезпечення, права жінок і молодих працівників, а також гідні умови праці в заробітній платі, допомоги, трансфертів і робочого часу".

Проект Кодексу пропонує такі зміни:

- такі питання, як процедури найму та звільнення, основні права та обов'язки працівників, обов'язки роботодавця, робочий час і час відпочинку — наразі узгоджені згідно з колективними договорами, які мають відображати чинний Трудовий кодекс і відповідне законодавство, — тепер будуть вирішуватися самими роботодавцями;
- звільняти працівників ставатиме значно легше, що, своєю чергою, підриває здатність об'єднуватися в профспілки й організовуватися для колективного обстоювання прав — самотужки працівники ніколи не мають паритету з роботодавцем у виробничих спорах;
- строкові контракти (замість довгострокових/постійних) можуть бути запропоновані або обрані працівником. Насправді це означає, що працівники будуть змушені до такого "вибору" або муситимуть підписати строковий контракт;
- українське законодавство не поширюватиметься на керівників підприємств з іноземним капіталом (відображено у змінах до Закону про іноземні інвестиції): це поширюватиметься на переважну більшість запланованих на сьогодні проєктів післявоєнної відбудови й заохочуватиме інших заниженою або узагалі відсутньою відповідальністю за дії керівництва;
- від норм Кодексу будуть звільнені працівники гіг-економіки, визначені законом про стимулювання розвитку цифрової економіки, та легальні резиденти програми Дія.City (спеціальний податково-правовий простір для IT-бізнесу);
- дозвіл на поширене спостереження на робочому місці й моніторинг листування та інших даних без отримання згоди працівників;
- встановлення ліміту в 180 понаднормових годин на календарний рік; водночас зазначено, що конкретний колективний договір може дозволяти до 250 годин;
- уперше в українському законодавстві запроваджено поняття локального (на рівні підприємства) локауту під час страйку.
- крім того, Національна асамблея людей з інвалідністю заявляє, що законопроект 5344d не відповідає реальним потребам

цільової групи населення й порушує Конвенцію ООН про права людей з інвалідністю, і вбачає в цьому загрозу їхнім правам і можливостям; це, звісно, також стосуватиметься ветеранів війни, паралімпійців, чому рішуче протидіють приблизно 100 організацій громадянського суспільства, які представляють людей з інвалідністю, а також КВПУ, чий лідер, Волинець, успішно домагався скасування змін до закону, ухвалених із порушенням парламентської процедури.

Однак, зважаючи на історію й постійний характер нападів на трудові права, можемо передбачити дальші спроби підірвати життя найвразливіших верств населення й тих, хто бореться за виживання України.

*

Чимало українців та українок негативно ставляться до держави як інституту і таке ставлення має зрозумілі, специфічні українському й пострадянському контексту обґрунтування. Цей негатив інструменталізують неоліберали, які хочуть ще більше скоротити вплив держави. Однак така популярна неприязнь породжена самою державою та її соціально-шкідливими виявами, з якими часто маємо справу тепер: корумпованість, повсюдна злочинність кадрів, які допомагають друзям і знайомим через схеми розкрадання, замість того щоб служити суспільству, як те передбачає їхня робоча функція. А втім, дивлячись на соціологічні опитування, розуміємо, що є попит на щось подібне до скандинавської моделі повністю розгорнутої соціальної держави, яка неможлива без фіскальної експансії (збільшення бюджетних витрат). Це вкрай важливо для політичного скелета майбутнього України. Масові ініціативи в усій країні вже є прообразом цієї ідеї держави. Така держава не має бути монолітом корумпованих опортуністів. Фактично держава — це соціальні відносини, завдяки яким соціальні сили можуть постійно (знову) балансувати й перебалансовувати інтереси різних груп і пріоритети дій, як того потребують нові виклики і завдання суспільства. Ця держава в кожний конкретний історичний момент фіксує стратегічне економічне та політичне бачення, яке виникає внаслідок соціального консенсусу. Однак якщо держава опиниться в полоні інтересів капіталу, який зазвичай екоцидний, патріархальний, расистський і імперіалістичний, таке балансування інтересів

та пріоритетів не можливе. Ще складніша ситуація, коли керує капітал, не національний за походженням, адже його складніше регулювати й контролювати навіть найдобрішому до населення державному апарату. Переведення доходів в офшори та виснаження робітників і природи через екстрактивізм завжди супроводжується шлейфом негативних наслідків.

Панує поширене хибне уявлення, породжене неоліберальною міфологією, яка намагається переконати нас у непотрібності держав, їхній незграбності та поганій ефективності, що держава заважає економіці. Насправді капітал значною мірою покладається на державу з погляду прав власності, захисту інвестицій і допомоги збанкрутілим підприємствам. Капіталу в державі не подобаються регулювання та податки, адже вони заважають отримувати надприбутки. Бізнес (особливо великий) також не проти того, щоб держави контролювали робочу силу, наприклад перешкоджаючи протестам чи об'єднанню профспілок, передаючи права на власність на спільне й суспільне майно капіталу, щоб стягувати за них плату, або скасовували трудові кодекси й розривали колективні договори. У пересічних громадян і капіталу-олігархату інтереси діаметрально різні, тому потрібні інституції держави й регуляція для їхнього балансування.

Боротьба за теперішнє й за майбутнє України та українців триває зараз. Боріться! Долучайтесь до боротьби проти загарбницьких корпорацій та екоциду, боріться за права робітників і робітниць, пенсіонерів, людей з інвалідністю, ветеранів. Боріться проти всіх хто розбазарює спільне в тилу, краде в суспільства сьогодні й канібалізує майбутнє. Пишіть депутатам, у газети, робіть пікети — усе що завгодно.

Поборемо!

Юлія Юрченко

Лондон

11 лютого 2025 року

24 лютого 2022 року, коли Україна зазнала повномасштабного російського вторгнення, вона була серед найбідніших країн Європи й мала одні з найбільших боргів, зважаючи на те, що війна точилася з 2014 року. Українські втрати й потреби зростали в геометричній прогресії, спричинені переміщенням робочої сили, руйнуванням інфраструктури, екологічною шкодою та ін. У цьому розділі я окреслю типи й масштаби втрат, яких Україна зазнала натеper,² і вкажу на умови, за яких (якщо це можливо) їх вдасться компенсувати. На мою думку, передумовами від(творення) стійкої, сталої економіки і втілення України, за яку мільйони людей б'ються, помирають і страждають, є широкомасштабна та багатогранна міжнародна підтримка, списання боргів і "фіскальний активізм".

Нинішній стан справ та контекст

Коли Росія почала повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, Україна була серед найбідніших країн Європи й мала одні з найбільших боргів. Ця країна пережила "перехід до ринкової економіки" й відповідні "побічні ефекти", численні економічні кризи і майже вісім років війни з Росією та її маріонетками на Донбасі і в Криму. Бюджетні видатки на озброєння зростали в геометричній прогресії, але водночас зростали й гуманітарні та медичні потреби (поранених). У квітні 2022 року Світовий банк прогнозував скорочення ВВП на 45%,³ а бідність, відповідно до прогнозів, могла зрости до 58% — натеper ці цифри були б вищі. Щоб відбудувати зруйноване житло та інфраструктуру, очистити, розмінувати й знезаразити міста та села, потрібні будуть гроші й політична воля.

Зараз приблизно 20% української території перебуває під окупацією. Країна втрачає інфраструктурні, промислові та аграрні спроможності, порушено ланцюжки імпорту та експорту, а цілим галузям економіки бракує кадрів через вимушене переміщення, потоки біженців, втрату працездатності (через фізичні та психічні травми) і загибелі. Основній винуватиці війни — Російській

2 Неможливо вичерпно розкрити їх усі в короткому розділі. Окреслю тільки найочевидніші й найжорстокіші — втім, навіть ті, які не потрапили у фінальну версію цього тексту, важливі. Сподіваюсь, що докладніше обговорення відбудеться на інших майданчиках.

3 Ці прогнози оновили, і вони покращилися, адже виникли окремі підстави для оптимізму.

Федерації — доведеться заплатити за завдані плюндрування. Втім, попри обговорення пропозицій і можливих напрямів дії, малоймовірно, що, поки Україна не перемогла, будуть створені механізми, за якими виплачуватимуть репарації чи повертатимуть окуповане та вкрадене. Тож тут я хотіла б сконцентруватися на втратах, яких натеper зазнала Україна, на тлі обмежень та можливостей українських урядових інституцій, а ще — потенціалу й викликів у процесі відновлення, що їх окреслено у плані повоєнної реконструкції, представленому в Лугано 4-5 липня 2022 року.⁴

Економічні та соціальні втрати натеper

Через те, що обстріли тривають, а підрахунки з бодай якоюсь точністю на прифронтових (вже не кажучи про тимчасово окуповані) територіях провести неможливо, остаточні масштаби втрат нині не відомі. Оцінки можна буде робити лише після повного виведення російських військ за межі конституційних кордонів України. Втім, можна сказати, що обчислити найбільші втрати: цінність загублених життів, зруйнованого майбутнього, вкраденого дитинства, зраних тіл та умів, навіки втрачених домівок і майна, екоцидної кривди людям і тваринам — неможливо буде й тоді. Якщо зазирнути в очі геноцидальній війні, яку почав режим, що будується на культі смерті, починаєш нутром відчувати глибинну сутність концепцій "цінності" та "ціни". Доки я писала це речення, хтось — а може, й багато хто — загинув чи зазнав кривди: ідеться про людей, тварин, невідновлювані елементи складних екосистем, які перетворилися на арену безсенсовної війни.

Міністерство екології та природних ресурсів України стверджує, що довкілля зазнало шкоди "на 46 мільярдів доларів, і ця сума постійно зростає. До неї входять збитки повітрю, лісам, ґрунтам і водам; збитки від використання зброї й військової техніки, забруднення від обстрілів тисяч об'єктів, де зберігаються токсичні та небезпечні матеріали".⁵ Довгостроковий вплив цих втрат на екосистеми неможливо виміряти, особливо зважаючи на те, що

4 URLs: <https://recovery.gov.ua/en>, <https://www.urc2022.com>.

5 Zhou. J., and I. Anthony (2023) "Environmental accountability, justice and reconstruction in the Russian war on Ukraine". Stockholm International Peace Research Institute website, 25 January. URL: <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2023/environmental-accountability-justice-and-reconstruction-russian-war-ukraine>.

"в Україні розташовані середовища, які є домом для до 35% європейського біорізноманіття, зокрема 70 000 видів рослин і тварин, багато з яких рідкісні, реліктові та ендемічні".⁶

*

Безумовно, складно оцінити втрачені життя, адже цифрами важко описати щось, крім кількості загиблих. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (OHCHR) приблизно оцінює, що після анексії Криму, між 14 квітня 2014 року та 31 грудня 2021 року, кількість пов'язаних із конфліктом жертв в Україні становила 51 000-54 000: 14 200-14 400 убитими (мінімум 3404 цивільні особи, приблизно 4400 українських військовослужбовців і приблизно 6500 членів збройних формувань) і 37 000-39 000 пораненими (7000-9000 цивільних, 13 800-14 200 українських військовослужбовців і 15 800-16 200 членів збройних формувань).⁷

Між 24 лютого 2022 року і 12 лютого 2023 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало в Україні 18 955 цивільних жертв.⁸ До них належать:

- 7199 загиблих (2888 чоловіків, 1941 жінка, 226 хлопчиків і 180 дівчаток, а ще 32 дитини та 1932 дорослих, чия стать натепер невідома);
- 11756 поранених (2616 чоловіків, 1856 жінок, 341 хлопчик та 253 дівчинки, а ще 260 дітей та 6430 дорослих, чия стать натепер невідома).

6 "Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine". WWF website. URL: <https://wwfcee.org/our-offices/ukraine/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine>.

7 OHCHR (2022) "Conflict-related civilian casualties in Ukraine". Report, OHCHR, 27 January. URL: <https://bit.ly/3IKIK7b>.

8 OHCHR (2023) "Ukraine: civilian casualty update 13 February 2023". OCHR website. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/02/ukraine-civilian-casualty-update-13-february-2023>.

10167 із цих жертв припадає на Донецьку та Луганську область (4189 загиблих і 5978 поранених):

- на територіях, які контролює український уряд, — 7946 жертв (3679 загиблих і 4267 поранених);
- на територіях, які контролюють збройні сили Російської Федерації та пов'язані з ними збройні формування, — 2221 жертва (510 убитих і 1711 поранених).

Управління Верховного комісара ООН з прав людини попереджає, що реальні цифри будуть "значно більшими, адже інформація з окремих територій, де відбуваються інтенсивні бойові дії, надходить із затримкою, і багато повідомлень ще потребують підтвердження".⁹ Щодня надходять численні свідчення про зґвалтування, тортури, залякування, примусові депортації й геноцидне насильство щодо людей будь-якого віку і з визволених, і з окупованих територій.¹⁰

Україна не публікує бойових втрат

Піклування про людей, які зазнали травми, переміщених осіб, які мають медичні потреби, реабілітація поранених потребують щораз більшого потоку готівки та медикаментів. Багато з них надходять як пожертви в межах країни і з-за кордону, зокрема створені безплатні психологічні гарячі лінії та ресурси. Годі переоцінити зусилля працівників і працівниць сфери охорони здоров'я та волонтерів і волонтерок. Втім, 2022 року Управління ООН з координації гуманітарних справ (UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, або UNO-CHA) відзвітувало, що з 4,3 мільярда доларів США, потрібних для нагального гуманітарного забезпечення і обіцяних різними країнами, зібрано лише 3,4 мільярда, або 80%. Багатостороння допомога від США, ЄС та Сполученого Королівства, а також безпосередні особисті пожертви відіграють життєво важливу роль.

⁹ Ibid.

¹⁰ "Allegations of genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation)". International Court of Justice website. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/182>.

Приблизно один мільярд доларів зібрали 20 найбільших фондів, наприклад Фонд Сергія Притули, United24 і "Повернись живим".¹¹

Така щедрість вражає, однак скорочення пожертв свідчить, що вона маліє. Україна потребуватиме надійних джерел фінансування. Реформа системи охорони здоров'я, розпочата 2017 року, намагалася впоратися з проблемами, що тягнулися ще з радянських часів і підсилювалися комерціалізацією, недофінансуванням і неналежним регулюванням фармацевтичного сектору (зокрема в питаннях якості та ціни), але призвела до нерівномірного надання допомоги в регіонах і нерівноцінного доступу до медичного догляду, посилені в умовах неналежного управління наслідками пандемії COVID-19, а тепер і війни.¹² Залишки централізованих елементів у системі дали змогу певною мірою справитися з потоком поранених і тих, хто потребує стаціонарного лікування. Втім, ситуація створила простір для висновків про те, що працює, а що ні, в системі охорони здоров'я країни — ці проблеми варто розглянути під час розроблення (по)воєнних політик.

Зважаючи на складну макроекономічну ситуацію й колосальні витрати на оборону, Україна потребує зовнішньої підтримки в розмірі приблизно 4 мільярди доларів США щомісяця, щоб підтримувати роботу необхідних служб і захищатися. Український уряд оцінює потреби підтримки бюджету на 2023 рік приблизно у 38 мільярдів доларів США.¹³ Збитки такі приголомшливі, що навіть звичні прихильники ринкових рішень та ринкових і неринкових проблем закликають до певних незвичних заходів. У звіті, а пізніше і в книжці, яка вийшла друком у CEPR, Баррі Ейченґрін та Владислав Рашкован закликають надати грантову підтримку та списати борги.¹⁴

11 URL: <https://forbes.ua/news/ukraintsi-ta-inozemtsi-zadonatili-mayzhe-1-mlrd-u-na-ybilshi-fondi-z-pochatku-viyni-23012023-11234>.

12 Slobodyan, O. (2023) "European integration for healthcare: between European recommendations and Ukrainian realities". *Commons*, 2 February. URL: <https://commons.com.ua/en/yevrointegraciya-ta-ohorona-zdorovya-v-ukrayini/>.

13 Див, наприклад, Becker, T., et al. (ред.) (2022) *A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine* (London: Centre for Economic Policy Research). URL: <https://cepr.org/publications/books-and-reports/blueprint-reconstruction-ukraine>.

14 Gorodnichenko, Y., I. Sologoub and B. W. di Mauro (ред.) (2022) *Rebuilding Ukraine: Principles and Policies* (London: Centre for Economic Policy Research). URL: <https://cepr.org/publications/books-and-reports/rebuilding-ukraine-principles-and-policies>.

Table 8.1. Загальний збиток (грудень 2022 р. - січень 2023 р., за відновною вартістю, млрд дол. США).

Житловий фонд	54.0	Культура, спорт, туризм	2.2
Інфраструктура	35.6	Охорона здоров'я	1.7
Активи підприємств	13.0	Адміністративні будівлі	0.8
Освіта	8.6	Електронні комунікації	0.6
Енергія (розрахунок відкритих джерел даних, буде виправлено в майбутньому)	6.8	Соціальна сфера	0.2
Сільське господарство та земельні ресурси	6.6	Фінансова сфера	0.1
Транспорт	2.9	Розмінування	—
Торгівля	2.4	Екологія (школа від викидів, не пов'язана з активами)	14.0
Комунальні послуги	2.3		
Разом:	137.8		

Джерело: KSE (2023).

*

На кінець 2022 року загальну суму задокументованих збитків, яких Росія завдала українській інфраструктурі, оцінювали приблизно в 137,8 млрд доларів США (ідеться про відбудовну вартість).¹⁵ 3 осені 2022 року пошкодження зазнали всі тепло- та гідроелектростанції, а до лютого 2023 року втрачено було приблизно третину потужностей генерації та передання електроенергії. "Принаймні двічі під час російських атак українські атомні електростанції втратили під'єднання до мережі, а це спричинило загрози для ядерної безпеки".¹⁶ Тепер Росія осушує Каховське водосховище, воду з якого використовують для охолодження найбільшої атомної

15 Коли це пишу, зазначені показники найновіші ("The total amount of damage caused to Ukraine's infrastructure due to the war has increased to almost \$138 billion". *Kyiv School of Economics website*. URL: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-total-amount-of-damage-caused-to-ukraine-s-infrastructure-due-to-the-war-has-increased-to-almost-138-billion/>).

16 Prokip, A. (2023) "Ukraine quarterly digest: October–December 2022". *Focus Ukraine*, Kennan Institute, Wilson Center, 18 January. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/ukraine-quarterly-digest-october-december-2022>.

електростанції в Європі, у Запорізькій області. Це загрожує безпеці станції й перешкоджає роботі гідроелектростанції неподалік.¹⁷

Зважаючи на те, що Україна — велика глобальна експортерка зерна, втрата 40% врожаїв 2022¹⁸ року буде відчутною і всередині країни, і за кордоном, особливо в країнах із низькими рівнями доходів. Зменшення виробництва продовольства в сільських домогосподарствах на 25-38% (залежно від відстані до лінії фронту), яке зазвичай становить до 25% загальнонаціонального обсягу виробництва також відображається в скороченні пропозиції та інфляції цін.¹⁹ У перші дні повномасштабного вторгнення 2022 року запустили проєкт "Росія повинна заплатити" — він покликаний документувати воєнні збитки, яких Росія завдає українській економіці. Результати та аналіз публікують на сайті damaged.in.ua і регулярно оновлюють.²⁰ Зібрані дані використовують, щоб

(1) документувати воєнні злочини й порушення прав людини; (2) формувати справи проти Російської Федерації в міжнародних судах, що вимагатимуть компенсації завданих збитків: позови до міжнародних судів передбачають накопичення доказів та реєстру пошкоджених об'єктів, відповідних до методології приблизного оцінювання вартості; (3) здійснити індивідуальне відшкодування; (4) отримати репарації та компенсацію шкоди від агресора на відбудову України.²¹

Повоєнну відбудову України ускладнює непевність щодо фінансової, демографічної та інституційної спроможності. Подальші

17 Brumfiel, G., C. H. Jin, J. Fenton et al. (2023) "Russia is draining a massive Ukrainian reservoir, endangering a nuclear plant". *National Public Radio*, 10 February. URL: <https://n.pr/3ZmoSUK>.

18 Food and Agriculture Organization of the United Nations (2022) "Ukraine: strategic priorities for 2023 — restoring food systems and protecting food security". Report, FAO, грудень. URL: <https://www.fao.org/3/cc3385en/cc3385en.pdf>.

19 Зокрема, ідеться про "приблизно 85% продукції фруктів та овочів, 81% молока і приблизно половину виробництва худоби" (ibid., с. 1).

20 "Ці оцінки є результатом спільної роботи KSE Institute, урядових органів під керівництвом Міністерства реінтеграції, Міністерства регіонального розвитку та Міністерства інфраструктури у співпраці з іншими міністерствами та партнерськими організаціями в межах Національної ради з відновлення України від наслідків війни". Масштаби шкоди оцінювали аналітики KSE Institute та волонтери з партнерських організацій: Центру економічної стратегії, Dragon Capital, Антикорупційного штабу, Інституту аналітики та адвокації, Transparency International Ukraine, Prozorro.Prodazhi, Prozorro, Української ради торгових центрів, CoST Ukraine, VkursiAgro, TVIS Ukraine та Асоціації ритейлерів України. URL: <https://damaged.in.ua>.

21 URL: <https://kse.ua/russia-will-pay/>.

виклики постають, якщо оцінити "зовнішні" чинники, зокрема "побічні ефекти" ринкових реформ, яких Україна зазнала після 1991 року (корупція та олігархи становлять невіддільну частину цих процесів, але не єдину проблему) і які впроваджують зараз і планують розширити після війни (див. Декларацію Лугано та подробиці щодо реформи трудового кодексу далі). "Переходячи до ринкової економіки" після 1991 року, Україна зазнала широкомасштабного антизростання — її підставова економіка, громадські служби та інфраструктура занепали й потерпали від систематичного та хронічного недофінансування. Серед іншого це призвело до соціалізації та індивідуалізації витрат на задоволення потреб, які раніше забезпечували державні послуги, а також до повної відсутності цих послуг чи обмеження в їх наданні — зі значними регіональними відмінностями. Дискурсивна нормалізація таких змін і перекладання відповідальності за комбінацію провалів ринку й держави на плечі населення поставило додаткову ідеологічну перешкоду на шляху дедалі неспокійнішого громадянського суспільства, яке намагалося впоратись із симптоматичними наслідками цих провалів: наприклад, з'явилися вимоги забезпечити повністю приватизовану охорону здоров'я замість цілковито фінансованої державою.

Частково це пов'язано з поганим управлінням, корупцією та розкраданням, але великою мірою це становить наслідок поєднання "ціни" реформ, спрямованих на зближення з Євросоюзом, бюджетними обмеженнями, умовами надання стабілізаційних кредитів Міжнародного валютного фонду (МВФ), і подібних обмежень для фіскальних маневрів, які зв'язують руки навіть найкраще налаштованим державним управлінням.

*

Складно точно підрахувати соціальні втрати та збитки — як і економічні, хоч і з інших причин. Війна триває вже понад дев'ять років, але біжен_ки та внутрішньо переміщені особи в Україні до вторгнення 2022 року, кількість яких сягає понад 2 мільйони, отримували значно менше уваги, ніж вимушені мігранти після 2022-го.²² Багато

22 Cincurova, S. (2015) "Ukraine: Europe's forgotten refugees", *Open Democracy*, 10 November (www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/ukraine-europes-for-gotten-refugees/); B. Mitchneck, B., J. Zavisca and T. P. Gerber (2016) "Europe's forgotten refugees: the humanitarian crisis in Ukraine", *Foreign Affairs*, 24 August (<https://fam.ag/3KkHCiT>).

людей переїхали в Росію, але на кінець 2021 року 1,7 мільйона залишалися внутрішньо переміщеними особами (ВПО).²³ Вторгнення 2022 року уже до середини весни спричинило появу 7,7 мільйона внутрішньо переміщених осіб — ця цифра постійно змінюється. Відповідно до нещодавнього звіту Міжнародної організації з міграції, на 23 січня 2023 року "5,4 мільйона ВПО є переміщеними в межах України. Це свідчить про спад, порівняно з 5,9 мільйона станом на 5 грудня 2022 року. Приблизна кількість ВПО в Україні стабільно скорочується з серпня 2022 року", серед них "58% усіх ВПО є переміщеними упродовж шести чи більше місяців. Втім, ситуація змінюється, і 12% ВПО (приблизно 640 000 людей) стали переміщеними упродовж останніх двох місяців".²⁴

За даними Управління верховного комісара ООН у справах біженців, на 7 лютого 2023 року в країнах Європи перебувало 8 054 405 біженців з України. 4 830 738 з них отримали тимчасовий захист або зареєструвалися за подібними національними схемами захисту.

До того ж 2 872 068 біженців зафіксовано в Російській Федерації та Білорусі — 2 852 395 та 19 673 відповідно. Ці цифри приблизні, їх складно верифікувати, адже, за даними Управління верховного комісара ООН у справах біженців, неможливо було врахувати потенційне подальше пересування людей на час написання звіту.²⁵

За даними офісу Уповноваженого з прав людини Дмитра Лубінця, сотні тисяч українських дітей примусово вивезли в Росію, але

23 Internal Displacement Monitoring Centre: <https://www.internal-displacement.org/countries/ukraine>.

24 International Organization for Migration (2023) "Ukraine internal displacement report: general population survey — round 12". Report, IOM, 23 January. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-internal-displacement-report-general-population-survey-round-12-16-23-january-2023>.

25 "Регіональний план відповіді на проблему біженства об'єднує НУО, ООН та інших відповідних партнерів і концентрується на підтримці урядів приймаючих країн, щоб забезпечити безпечний доступ до території для біженців та громадян третіх країн, які покидають Україну відповідно до міжнародних стандартів. Він найперше концентрується на службах нагального захисту та гуманітарній підтримці". План відповіді на проблему біженства стосується Болгарії, Чеської Республіки, Угорщини, Польщі, Республіки Молдова, Румунії та Словаччини, де зареєстровано 2 380 365 біжен_ок. 2 369 955 з них зареєстровані за схемою тимчасового захисту або подібними національними програмами. Первісними країнами для потоку біжен_ок є Польща, Німеччина (понад 1 мільйон осіб), Чеська Республіка (приблизно 0,5 мільйона), за ними розташовуються Італія, Іспанія, Сполучене Королівство, Болгарія та Франція (понад 100 000, але менш ніж 200 000) (UNHCR 2023).

достовірної інформації про їхнє місце перебування, імена та кількість нема.²⁶ Натепер встановлено особи лише 13 000 з цих дітей.²⁷

Багато цифр — залежно від місцевості та методу відстеження — можуть бути не до кінця точні, особливо коли йдеться про ВПО, які не зареєструвалися. Багато переміщених людей живуть із друзями, родичами чи покладаються на приватний ринок оренди, а багато хто ще повертається до своїх міст, коли їх звільняють від росіян. Багато хто повертається додому, бо не може й далі перебувати деінде (з фінансових причин, через потреби в догляді або в чомусь іншому), попри небезпеку бойових дій неподалік від їхніх помешкань. Переміщення тягне за собою втрати чи суттєві скорочення доходів, мереж підтримки, доступу до товарів і медичних препаратів тощо. Наприклад, жінки, які шукають прихистку в Польщі й потребують переривання вагітності, постають перед фактичною заборонаю цієї процедури, а ЛГБТК+ люди, які опиняються в Росії, мають справу з дискримінацією і браком доступу до піклування, якого можуть потребувати.²⁸

Переміщення посилило капіталістичні та патріархальні репродуктивні нерівності — і для біжен_ок, і для ВПО, хоча гострота впливу цих нерівностей може бути різна. Втеча від війни в умовах воєнного стану переважно призвела до вимушеного соло-материнства/батьківства, адже чоловіки призовного віку (18-60 років) і жінки окремих професій, які є військовозобов'язаними, не можуть перетинати кордон, крім певних винятків (за медичної потреби, за наявності трьох чи більше дітей чи вразливих підопічних, з інших причин).²⁹ Структури нерівності, закорінені в становищі жінок та

26 "Ombudsman: hundreds of thousands of Ukrainian children could be deported to Russia". *Ukrinform*, 22 December 2022. URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-society/3639037-ombudsman-hundreds-of-thousands-of-ukrainian-children-could-be-deported-to-russia.html>.

27 "Operational data portal: Ukraine refugee situation". UNHCR website. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

28 Welch, H. (2022) "Women this week: UN says Ukrainian refugees in Poland need abortion access", Council on Foreign Relations, 20 травня (www.cfr.org/blog/women-week-un-says-ukrainian-refugees-poland-need-abortion-access); "LGBTI people affected by the war in Ukraine need protection", statement by the Commissioner for Human Rights, Council of Europe website, 17 May 2022 (www.coe.int/en/web/commissioner/-/lgbti-people-affected-by-the-war-in-ukraine-need-protection).

29 З повним списком винятків можна ознайомитися на сайті Міністерства оборони України: <https://www.mil.gov.ua/news/2022/03/15/vidpovid-na-najposhire-nishi-pitannya-pro-mobilizacziyu-v-umovah-voennogo-stanu-vid-ganni-malyar/>.

сімей до втечі з країни, перетинаються зі структурами нерівності в місці притулку, зважаючи на матеріальне становище жінок, підтримку, яку вони отримують від України та місця прихистку, доступу до мереж, знання мови й наявності професійних компетенцій тощо. Відповідно до дослідження Центру Разумкова,

14% українських біженців [...] складно було забезпечити дітям освіту, а ще 13,5% мали труднощі, намагаючись забезпечити дозвілля та позашкільні заняття. Час роботи шкіл та дитсадків, а ще бюрократичних інституцій, крамниць, аптек та ін., часто припадає на робочі години, тож мати-одиначка не може забезпечити потреби свого хатнього господарства, доглядати дітей і працювати.³⁰

Ба більше,

понад 60% [біженців] мають достатньо ресурсів лише для того, щоб придбати їжу, базові недорогі предмети одягу та домашнього вжитку, а ще 12% ледве зводять кінці з кінцями — порівняно з 11% та 2% відповідно в Україні. 42% респондентів мали труднощі з пошуком роботи, 32% — з пошуком житла для оренди, ще 21,5% не має жодного житла, а 15% запевняють, що їхні умови проживання незадовільні.³¹

Внутрішньо переміщені особи постають зі схожими проблемами, хоч і перебувають у знайомому культурному та мовному середовищі, а розуміння того, як працюють інституції, є ключовою відмінністю й допомагає з адаптацією. Однак і тут є гендерний вимір, хоч і менш разучий, ніж у випадку біженок: 25,4% ВПО — дорослі чоловіки, а 32% — дорослі жінки (від 18 до 59 років; 1 357 000 та 1 715 000 відповідно). Вони постають перед подібними нерівностями, які є наслідком обставин патріархального капіталізму.³² Достатні ресурси (зокрема фінансові), а також нормальне та стабільне житло — це гострі проблеми для ВПО (навіть якщо вони лишаються у своїх помешканнях), і не менш ніж 79% домогосподарств мають лише ВПО (без перемішування з людьми чи родинами, які їх приймають), і не менш ніж 73% з них мають принаймні одного вразливого члена.

Ринок нерухомості, особливо сектор оренди житла, погано регульований, тож ціни на оренду в містах, які вважають відносно

30 Ryabchuk, A. (2023) "Who will stay and who will return? Divergent trajectories of Ukrainian war refugees in the EU". *LeftEast*, 17 January. URL: <https://lefteast.org/divergent-trajectories-of-ukrainian-war-refugees-in-the-eu/>.

31 Ibid.

32 International Organization for Migration (2023) "Ukraine internal displacement report".

безпечними, різко зросли, а наявність житла досить скромна. Соціальне житло чи політики в цьому напрямі в принципі не існують і "були б дієвіші, якби виникли за мирних часів", але натомість "основні зусилля уряду спрямовані не на те, щоб забезпечити доступним житлом якнайбільше громадян, а на підтримку компаній-забудовників".³³ Це призводить до інституційної неспроможності запропонувати належні та життєздатні рішення для житлових потреб ВПО. Наприклад, до 2020 року житлові потреби приблизно 70% ВПО з 2014 року досі не були забезпечені, зважаючи на три види переміщення: "вимушене переміщення, спричинене небезпеками війни, вимушене переміщення, спричинене руйнуванням домівок, і вимушене переміщення, спричинене ринком оренди житла".³⁴

Обстріли шкіл і дитсадків та порушення освітнього процесу й догляду за дітьми — нагальні виклики, погіршені й раніше наявними проблемами в цих секторах: від хронічного недофінансування, кадрового голоду, низьких зарплат і до батьківських фінансових труднощів, особливо в домогосподарствах із соло-батьками (частіше — соло-матерями). Тож викликом є наявність часу й ресурсів, щоб надати належний догляд та забезпечити потреби дітей.³⁵

Щоб забезпечити потреби ВПО та біжен_ок, які повертаються з-за кордону, життєво необхідна належна державна житлова програма. Для цього слід сформувати нові політики — це може виявитися непростим завданням, якщо не переокреслити ролі й функцій держави у Плані національного відновлення (див. нижче).³⁶ Більшість українців та українок не можуть дозволити собі нерухомість, зважаючи на роздуті ринки кредитів/оренди житла, як не по кишені їм, і покращення старого радянського житлового фонду, який скоротився внаслідок трьох десятиліть неналежних

33 Liasheva, A. (2022) "Without shelter: housing policy in wartime". *Commons*, 2 April. URL: <https://commons.com.ua/en/zhitlova-politika-pid-chas-vijni/>.

34 Liasheva, A. (2022), "52 apartments for IDPs: the gap between housing policy and the shocks of war". *Commons*, 23 September. URL: <https://commons.com.ua/en/zhitlo-ta-vijna-v-ukrayini/>.

35 Dutchak, O., O. Tkachuk and O. Strelnyk (2020) "Whocares? Kindergartens in the context of gender inequality". *Commons*, 15 December. URL: <https://commons.com.ua/en/htopoturbuyetsya-ditsadki-v-konteksti-gendernoyi-nerivnosti/>.

36 Bobrova, A. (2022) "The war in Ukraine has caused a housing crisis: here's how to combat it". *Cedos website*, 6 May. URL: <https://cedos.org.ua/en/the-war-in-ukraine-has-caused-a-housing-crisis-heres-how-to-combat-it/>.

муніципальних інвестицій та війни. Ще вони не повинні платити за те, що є базовою людською потребою — дах над головою.

Зважаючи на вимушену міграцію, обстріли та інфляцію, складною є й ситуація з працевлаштуванням, зарплатами та доходами. Бракує точних даних — як і з багатьма іншими сферами. Втім, очевидно, що проблеми з працевлаштуванням, яких і до війни було вдосталь і які погіршилися під час пандемії COVID-19, після початку повномасштабного вторгнення тільки загострилися. Щоб приблизно з'ясувати ситуацію, Блінов та Джанков (2022) використали дані про оплату праці з найбільших комерційних банків України: "Від початку повномасштабної війни, номінальні зарплати трішки зросли — на кінець жовтня зростання становило приблизно 3%. Втім, якщо йдеться про реальну купівельну спроможність, між січнем та жовтнем зарплати скоротилися на 11%, а впродовж останнього місяця це падіння прискорилося до 18%".³⁷ Ба більше, додають автори, "з початку повномасштабної війни 13% найманих працівників втратили роботу, і є свідчення того, що ця проблема поглиблюватиметься". І це зважаючи на те, що проти попереднього року у 2022-му інфляція зросла до 26,6% від 10% наприкінці 2011 року. У 2019-му, до пандемії, вона становила 4%.³⁸ Крім усього допіру зазначеного, замість того щоб захищати права людей у воєнні часи, у середині 2022 року робітничі права значно скоротили, ухваливши антитрудові закони 2022 року, які позбавили приблизно 70% робітників захисту, який їм гарантував Кодекс законів про працю. На думку Віталія Дудіна, фахівця з трудового права та лідера організації "Соціальний рух",³⁹ зміни "впливають на місця праці з сотнями робітників, зокрема йдеться про роботи в державному секторі, який опиняється під загрозою політики суворої економії: лікарні, залізничні депо, поштові відділення та ремонт інфраструктури".⁴⁰

Люди втрачають роботу, вичерпують заощадження й доходять до лімітів за кредитними картками. Багато хто не може розрахува-

37 Blinov, O., та S. Djankov (2022) "Ukraine's wages and job loss trends during the war". VoxEU, Centre for Economic Policy Research, 17 November. URL: <https://cepr.org/voxeu/columns/ukraines-wages-and-job-loss-trends-during-war>.

38 "Inflation report: January 2023". National Bank of Ukraine. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1_en.pdf?v=4.

39 URL: <https://rev.org.ua/english/>.

40 Rowley, T., та S. Guz (2022) "Ukraine uses Russian invasion to pass laws wrecking workers' rights". *Open Democracy*, 20 July. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-draft-law-5371-workers-rights-war-russia/>.

тися з боргами, а ще більше зараз чи в майбутньому не зможуть отримати кредитів через банківські критерії, доступність чи вартість. І це вже не кажучи про те, яким несправедливим є накопичення боргів домогосподарств. Саме тому ці борги повинні бути списані в межах (по)воєнного відновлення.⁴¹ Економіка не може покладатися на суміш доброї волі дедалі бідніших друзів та родичів і спорадичних місцевих чи закордонних пожертв їжі, медичних препаратів та одягу. Треба розробити низку комплексних політик, які зважатимуть на проблеми, що існували й до вторгнень 2014/2022 років — війна поглибила ці проблеми, але створила їх не вона.

Боргова політика на тлі соціально-економічних потрясінь та занепаду суверенітету

Хаотичні позики та роздутий борг в Україні частково є наслідком олігархічної держави та клептократії. Позики від міжнародних фінансових інституцій надавали за умови урізання витрат на соціальну сферу, економії на життєво важливих потребах і фінансуванні ключових секторів економіки. Контекст попиту на позики полягав у втраті реальної економічної бази зі швидкістю, непропорційною зростанню, необхідному для підтримання здоров'я економіки чи виконання державних або приватних боргових зобов'язань. Відтак виник подвійний тиск на економіку через постійну потребу в позиченому капіталі (державному, комерційному чи споживчому). Його ускладнила неспроможність виплатити навіть відсотки. Борг зріс майже уп'ятеро (деномінований в українських гривнях) через — серед іншого — доларизацію, євроїзацію та залежність від імпорту товарів із високою доданою вартістю. До літа 2022 року Україна виконувала кредитні зобов'язання. Між 24 лютого та 2 жовтня 2022 року "кількість коштів, виплачених урядом, щоб покрити внутрішній борг, на 54 093,9 мільйона гривень перевищує кількість коштів, отриманих державним бюджетом на аукціонах з продажу облігацій внутрішніх державних позик України".⁴² Безперечно, є по-

41 "Ukraine household debt". CEIC Data website. URL: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/ukraine/household-debt>.

42 "Payments on government bond repayments since beginning of war exceed borrowing by UAH 54.1 billion". *Ukrainian News*, 4 October 2022. URL: <https://ukranews.com/en/news/885992-payments-on-government-bond-repayments-since-beginning-of-war-exceed-borrowing-by-uah-54-1-billion>.

треба в альтернативній формі фінансування, і вона повинна надійти як гранти, а не позики, замасковані під допомогу.

Україна, Паризький клуб та G7 погодилися (20 липня 2022 року) та підписали (14 вересня 2022 року) меморандум про тимчасове припинення сплати боргу на один рік, починаючи з 1 серпня 2022 року, з можливістю продовження ще на рік (це рішення впливає приблизно на 75% зовнішнього боргу).⁴³ Така домовленість — блискучий наслідок міжнародної кампанії громадянського суспільства в різних країнах,⁴⁴ однак вона недостатня, принаймні доки умови кредитування МВФ залишаються непорушними, а надбавки однаково треба сплачувати.⁴⁵

Зважаючи на те, що історично відносини України з ЄС/західними партнерами та Росією (здебільшого) мали певні економічні й геополітичні умови, виникають додаткові виміри водночас складності та крихкості через заборгованість, торгові зони й залежності від імпорту та експорту. Заборгованість становить інструмент зовнішнього контролю та експропріації національних багатств. Разом із сучасною податковою системою та торговими режимами це суттєвий чинник підваження автономії в ухваленні рішень, наріжної для будь-якого значущого втілення політичної суверенності. Заборгованість призводить до "відчуження держави"⁴⁶ — інакше кажучи, національна держава припиняє бути автономною агенткою влади, що представляє своє населення. Україні довелося почати продаж військових облігацій та вдатися до численних швидких механізмів фінансування, наявних на міжнародній арені, щоб забезпечити військову спроможність там, де не допомагала зовнішня підтримка, і кожен із цих механізмів має власні умови та створює перешкоди та обмеження, які країні доведеться подолати в майбутньому.

43 "UkrainesignsMemorandumofUnderstandingonofficialdebtpaymentsuspensionwithinternationalpartnersintheg7andParisClub". Ministry of Finance, Government of Ukraine website, 14 September 2022. URL: <https://bit.ly/3K1JnjB>.

44 "Ukrainetosuspendforeigndebtrepayments",pressrelease,DebtJustice,20July2022 [https://debtjustice.org.uk/press-release/ukraine-to-suspend-foreign-debt-repayments\);](https://debtjustice.org.uk/press-release/ukraine-to-suspend-foreign-debt-repayments) див. також: <https://rev.org.ua/pidsumki-2022/>.

45 "Ukraine: projected payments to the IMF as of February 28, 2023". IMF website. URL: <https://bit.ly/3FUhNTU>.

46 Карл Маркс, *Капітал*, том 1, розділ 31.

Принципи Лугано: у якому напрямку відновлюватимемося?

Уряди України та Швейцарії спільно провели Міжнародну конференцію з питань відновлення України в Лугано 4-5 липня 2022 року. Первісно цю зустріч планували як 5-ту Міжнародну конференцію з питань реформ в Україні, але тематику змінили через російське повномасштабне вторгнення.⁴⁷ Розмови точилися про 1) інституційну архітектуру для ефективного відновлення; 2) відновлення інфраструктури; 3) економіку; 4) довкілля; 5) суспільство. Погодили сім принципів, на яких має ґрунтуватися відновлення зазначених сфер і до яких варто ставитися як до змінних та розвиткових: 1) партнерство; 2) реформоорієнтованість; 3) прозорість, підзвітність та верховенство права; 4) демократична участь; 5) залучення багатьох зацікавлених сторін; 6) гендерна рівність та інклюзія; 7) сталість.⁴⁸

Перелічене видається переспективним, але якщо розглянути план відновлення докладніше, з'ясовується, що його цілей складно досягнути обраними засобами. Інакше кажучи, держава не зможе фінансувати чи залучити достатні приватні інвестиції, або переспрямувати їх туди, де кошти будуть найпотрібнішими, — натеper це 750 мільярдів доларів⁴⁹ (зважаючи на обмежений об'єм цього розділу, не заглиблюватимусь в подробиці щодо урядових структур). Водночас Фонд державного майна України фактично перетворився на аукціон,⁵⁰ де державну власність, яка ще лишилася і якою часто належно не управляють, продають тому, хто запропонує найвищу ціну, замість інвестувати в неї. За останні дев'ять років через війну, пандемію та економічне сповільнення інвестиційна привабливість України суттєво погіршилася, а валюта — знецінилася. Продаж активів не особливо наповнює державний бюджет. Ба більше, хіба передати ці об'єкти у власність місцевих спільнот чи працівників і надати їм доступне фінансування не було б розсудливішим та економічно прибутковішим рішенням?

47 URL: <https://www.urc-international.com/urc-2022>.

48 URL: <https://recovery.gov.ua/en>.

49 "Ukraine estimates cost of reconstruction at \$750 billion". *Euractiv*, 5 July 2022. URL: <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/ukraine-estimates-cost-of-reconstruction-at-750-billion/>.

50 Уже навіть назва вебсайту, присвяченого цьому процесу, — <https://privatization.gov.ua/> — дуже промовиста щодо того, які ідеологічні настанови мають відповідальні за нього особи.

План реконструкції та перспективи ЄС: як зробити їх успішними?

Багато розмов про план відбудови крутиться довкола наслідування Плану Маршалла. Втім, часто забувають ключові аспекти, які зробили його успішним. Багато підтримки надавали як готівкові гранти (Україна потребуватиме ще багато таких) чи позик (11,8 мільярда доларів за тодішнім курсом).⁵¹ Європейські країни використовували ці гроші, щоб купувати товари першої необхідності, як-от пшениця чи паливо, і відбудовувати фабрики та житло.⁵² Схожий план для України варто буде (пере)формувати та втілювати відповідно до найкращих практик та стандартів прав робітників у ЄС, державних служб та захисту довкілля. Щоб це трапилося, належить впровадити деякі зміни, які опишу далі.

Надзвичайна ситуація, у якій опинилася Україна, є приводом для широкомасштабної й багатогранної міжнародної підтримки, списання державних (та споживчих) боргів, перегляду умов для сприяння "фіскальному активізму". Інакше кажучи, потрібні заходи, спрямовані на стабілізацію економічних циклів через дискреційне формування фіскальної політики. Заходи з суворої економії, які практикує Україна, поєднані з неоліберальним способом мислення, що вкоренилося серед українських політиків, і базовим браком коштів — у часі війни чи ні — неекономічні та неекологічні. Потрібне повністю фінансоване державою перетворення й фінансування державних служб та економіки піклування — з *радикальним урахуванням позитивних зовнішніх ефектів у разі оцінювання результатів державних інвестицій*, — яке має перетворитися на мейнстримний політичний дискурс в Україні й серед її міжнародних партнерів. Попри стереотипне сприйняття, держава в Україні не роздута. Навпаки, "частка національного доходу, яку перерозподіляють через оподаткування та бюджетування в Україні, значно нижча, ніж у розвинених європейських країнах".⁵³ Держава була

51 Роль і доречність окремих елементів умов позик становить важливу тему для розмови, але її масштаби виходять за межі розмірів і засягу цього розділу.

52 Eichengreen, B. (2010) "Lessons from the Marshall Plan". World Development Report 2011 Background Papers, World Bank. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/27506>.

53 Kravchuk, A. (2022) "To help Ukraine, cancel its foreign debt: an interview with Alexander Kravchuk", by D. Broder. *Jacobin*, 8 March. URL: <https://jacobin.com/2022/03/ukraine-cancel-foreign-debt-imf-economic-conditions>.

ключовою акторкою під час відбудови більшості Європи, Японії та Південної Кореї після Другої світової війни — тоді й виникла концепція розвиткової держави, а тепер, коли "вільні" ринки підвели нас, час повернутися до цієї ідеї. Тепер потрібні розширені принципи Європейського зеленого курсу, коли держава стоятиме в центрі відбудови.

МВФ та інші кредитори потрібні як джерело фінансування. Однак саме державні інституції втілюватимуть відбудову й мають "володіти процесом реконструкції".⁵⁴ Ба більше, потрібно визнати ключову роль громадянського суспільства (НУО та профспілок) там, де з 2014 року ринки й держава хилили. Воно потребує підтримки й державного фінансування, щоб не покладатися на кошти міжнародних краудфандерів: така поліцентрична форма держави у вигляді інституційної мережі може втілити відбудову, що постає у візії українців.⁵⁵ Місцеві підприємства повинні мати першочерговий доступ до публічних інвестицій. Глобальний консенсус щодо економічної політики схиляється до (пост)кейнсіанської візії державних інвестицій в економіку, щоб підвищити довіру й запустити ефект мультиплікатора. Хоч стабілізаційні програми МВФ критикують власні дослідники Фонду — вони ж бо обмежують макроекономічне зростання, — однак де-факто стосунки з боржниками інституції не змінилися. Посутньо, якщо не зважати на перейменування "умов" позик, вони не стали менш штивними — радше навпаки. Саме тому так важливо списати борги й відмовитися від умов.

Україна потребуватиме створення зелених/низьковуглецевих робочих місць (в економіці піклування, мистецтві, освіті,

54 Gorodnichenko, Y., та I. Sologoub (2022) "The reconstruction of Ukraine should start today: the first step is Ukraine's safety". Focus Ukraine, Kennan Institute, Wilson Center, 1 June. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/reconstruction-ukraine-should-start-today-first-step-ukraines-safety>.

55 Принципи поліцентричності викладено в роботах Елінора та Вінсента Остромів, які отримали Нобелівську премію (1990): він вимагає відмовитися від дуалістичної моделі держави-ринку, натомість звільнити простір для (само) управління через відносно автономію дієвців різних рівнів у переговорній системі, яка врівноважуватиме колективне управління й наглядатиме за ним. Див. Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge University Press), DOI: 10.1017/CBO9780511807763; (1994) "Neither market nor state: governance of common-pool resources in the twenty-first century", виступ на конференції, International Food Policy Research Institute, Washington, DC, June; (2010) "Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change", *Global Environmental Change*, 20(4): 550-557, DOI: 10.1016/j.gloenvcha.2010.07.004.

збереженні довкілля, у секторах сталих досліджень і розвитку), справедливого переходу та енергетичної демократії. Це максимізує можливості країни бути економічно самодостатньою й зменшить залежність від імпорту в ключових індустріях. Нові робочі місця життєво важливі для мільйонів українок та українців, які сезонно працюють за кордоном, з огляду на те, скільки людей покинуло країну через війну. До 2017 року приблизно 7-9 мільйонів українців покинуло країну, щоб працювати за кордоном, лише між 2011 та 2021 роками їх було 3,3 мільйона, "в цей час їхні сім'ї залишалися в Україні. Потік особистих грошових переказів до України у 2020 році досягнув 12,1 мільярда доларів".⁵⁶ Хоч такі перекази підтримують українську економіку, навряд можна вважати їх за ознаку високої якості життя пересічних громадян із дестабілізованими життями. Лише 2021 року 660 302 особи покинули країну, зважаючи на виклики, які постали через пандемію Covid-19. Після вторгнення 24 лютого 2022 року країну покинули численні біженці. Щоб люди могли повернутися, потрібно створювати умови — від (від) будови інфраструктури та (соціального) житла (в деяких випадках ідеться про цілі містечка) і до створення сталих місць праці в усій Україні. Опитування,⁵⁷ численні журналістські статті, звіти та інші докази вказують на те, що українці повернуться до України, коли це буде безпечно і коли їм буде куди вертатися. Багато хто готовий повернутися навіть без гарантій працевлаштування чи виживання (з причин, які сягають від браку коштів до ностальгії та спрямованої на біженців ксенофобії за кордоном).

Інтеграція до ЄС може стати спасінням для української економіки, але так само вона може перетворитися на черговий чинник сповільнення розвитку й периферіалізації. Ключовими є уроки з досвіду економічно слабших і новіших країн-членів, і вже впродовж тривалого часу не таємниця, що процес інтеграції — "це гра, правила якої не сприяють країнам периферії".⁵⁸ Ситуація України

56 URL: <https://opendatabot.ua/analytics/migration-2021>.

57 "Соціологічна група 'Рейтинг', опитавши українських біженців щодо умов, за яких вони готові повернутися додому, з'ясувала, що 24% респондент_ок хотіли б повернутися, але якийсь час ще почекають; 48% повернуться, але після завершення війни; 8% сказали, що не повернуться додому". Odarchenko, K. (2022) "Will Ukrainian refugees return home?" Focus Ukraine, Kennan Institute, Wilson Center, 19 August. URL: <https://ukraine.wilsoncenter.org/blog-post/will-ukrainian-refugees-return-home>.

58 Dooley, N. (2015) "The real political economy of Ireland". SPERI Comment, Sheffield Political Economy Research Institute, 1 September.

унікальна, зокрема, через те, що її шлях до членства пролягає зга-рищами геноцидної війни, яку Росія почала, використавши збли-ження з ЄС і НАТО як привід. Ба більше, демографічні, економічні, інституційні та екологічні завдання були б карколомно складні навіть за стандартами розвиненої економіки мирного часу. Це створює контекст для не менш надзвичайних правил залучення, багато з яких уже набули чинності. Втім, великі й прогресивні цілі не опираються на засоби, якими їх буцімто треба досягнути. Щоб відновлення стало таким, як його окреслили в Лугано, потрібне підставове переписування глобального режиму кредитування та політичних умов, а "чорні діри" для офшорного уникання подат-ків – включно з трансфертним ціноутворенням⁵⁹ – мають піти в небуття. Ба більше, Україна може стати взірцем для подібних економік в усьому світу. Наша уява повинна виходити за межі України: про Україну треба думати як про частину глобальної еко-номіки, і ми повинні разом вимислювати альтернативні еконо-мічні системи, створені ноосферними суспільствами і для таких суспільств⁶⁰ – спільнот епохи розуму, де війни, бідність та екоциди неможливі взагалі.

Література:

- Bojcun, M. (2021) *Towards a Political Economy of Ukraine: Selected Essays, 1990-2015* (Stuttgart: Ibidem).
- Dalton, D. (2023) *The Ukrainian Oligarchy After the Euromaidan* (Stuttgart: Ibidem).
- Laplat, F., and C. Ford (eds) (2023) *Ukraine: Voices of Resistance and Solidarity* (London: Resistance Books).
- Mykhnenko, V. (2020) "Causes and consequences of the war in eastern Ukraine: an economic geography perspective". *Europe-Asia Studies* 72(3): 528-560. DOI: 10.1080/09668136.2019.1684447.
- Velychenko, S., J. Ruane and L. Hrynevych (eds) (2023) *Ireland and Ukraine: Studies in Comparative Imperial and National Histories* (Stuttgart: Ibidem).
- Yurchenko, Y. (2018) *Ukraine and the Empire of Capital: From Marketisation to Armed Conflict* (Pluto Press: London).

59 Yurchenko, Y. (2013) "'Black holes' in the political economy of Ukraine: the neoliberalisation of Europe's 'Wild East'". *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 20(2-3): 125-149. DOI: 10.1080/0965156X.2013.777516.

60 Yurchenko, Y. (2021) "Humans, nature and dialectical materialism". *Capital and Class*, 45(1): 33-43. DOI: 10.1177/0309816820929123.

9 | Санкції та російська військова економіка

Після анексії Криму у 2014 році ЄС запровадив проти Росії санкційний режим. Першочергово санкції були незначні, але їх суттєво посилили після нападу на Україну в лютому 2022 року. Це стало реальним сигналом, що свідчив про рішучість Заходу протистояти російській агресії. Санкції помітно послабили здатність Росії вести війну. Через рік після повномасштабного вторгнення РФ досі переводить економіку на воєнні рейки. Нижче ми обговорюємо економічне пристосування Росії до війни, особливо акцентуючи на переорієнтуванні ресурсів на воєнні цілі та впливі санкцій на військове виробництво. Союзники України мають зберегти, посилити та адаптувати санкції, щоб і далі послаблювати військову та економічну могутність путінського режиму.

У публічних дискусіях щодо корисності та дієвості запроваджених санкцій реалії поточної війни часто використовують як всеохопний аргумент про їхню неефективність. Однак підхід, за якого санкції визначають лише як спосіб вплинути на політичну поведінку автократів, досить вузький. Санкції, власне, свідчать про єдність сторін, що їх запроваджують, і послаблюють економічну, фінансову й військову спроможність супротивника в середньо- та довгостроковій перспективі. У нещодавній статті ми обговорили вплив санкцій на Росію й підкреслили, що вони справді ефективні.¹ Ми також продемонстрували, що це оцінювання не просте, адже йдеться про велику кількість санкцій і складну взаємодію з самою війною.

У цьому розділі ми зосереджуємося на російській економіці під час війни, тобто на тому, як санкції впливають на військове виробництво і як Росія переводить економіку на воєнні рейки, прагнучи адаптуватися до санкцій, а також на потребі РФ збільшити військове виробництво, щоб компенсувати втрати, яких завдала Україна.

¹ Rácz, A., O. Spillner and G. B. Wolff (2023) "Why sanctions against Russia work", *Intereconomics*, 58(1): 52-55.

Російська економіка

За оцінками Міжнародного валютного фонду, російська економіка скоротилася на 3,4% у 2022 році; на 2023 рік прогнозують подальше скорочення на 2,3%. Проте з початком повномасштабної війни доступ до надійних даних про російську економіку сильно обмежений, і публікують лише прикрашені й дуже вибіркові дані. Отже, аналіз має базуватися на нетрадиційних джерелах, зокрема високочастотних споживчих даних, інформації від російських торговельних партнерів або аналізі транспортних показників. Ґрунтуючись на таких джерелах, група дослідників з Єльського університету подає картину російської економічної ситуації, що принципово відрізняється від офіційного наративу Кремля. Згідно з цим дослідженням, понад 1000 західних компаній оголосили про вихід із Росії після повномасштабного вторгнення. У довгостроковій перспективі такий глобальний вихід означатиме втрату інноваційних ресурсів. Також відтік компаній супроводжується відтоком мізків. Понад 500 тисяч росіян уже покинули країну, з них приблизно половина мають високий рівень освіти або були кваліфікованими працівниками, наприклад, у технологічній галузі. Знову-таки, наслідки санкцій не можна виміряти безпосередньо, але їхній вплив на якість життя всередині країни, безперечно, становить чинник, що впливає на рішення емігрувати.

Однак російська економіка скоротилася набагато менше, ніж припускали незалежні прогнози в першій половині 2022 року. Важливі фактори пом'якшили шок від війни й наслідки санкцій. По-перше, єдине найважливіше джерело доходу для російських компаній і для російської держави — викопне паливо — санкції переважно не зачепили. Насправді, попри падіння видобутку, деякі російські показники демонструють, що доходи від нафти та газу суттєво зросли протягом 2022 року. Дані показують, що з січня до жовтня доходи від нафти та газу сягнули 9,788 трильйона рублів, або 44% від загального доходу, і зросли на 34% проти відповідного періоду 2021 року. Отже, Захід не запровадив санкцій щодо найважливішого російського джерела доходу протягом 2022 року. По-друге, російський уряд зреагував на рецесію, підтримуючи компанії й сектори, які потрапили під удар. По-третє, що довше тривали санкції, то більше Росія знаходила шляхи як їх обійти. Наприклад, з грудня 2022 року запровадили санкції на сиру нафту, а з лютого 2023 року — на нафтопродукти, однак скорочені обсяги

їхнього експорту в Західну Європу перенаправили, зокрема, в Індію та Китай. Крім того, Росія покладалася на "сірий імпорт" підсанкційних високих технологій через транзитні країни Центральної Азії чи Туреччину, хоч цей імпорт дорожчий, трудомісткіший і менш надійний. Загалом співпраця у сфері санкцій все-таки лишалася досить стабільною, а відхилення від них були радше поодинокі, ніж систематичні.

Воєнна економіка Росії в період санкцій

Фінансувати війну дорого, особливо якщо країна перебуває під санкціями. Хоч офіційна інформація про витрати на війну засекречена, за оцінками, військові видатки у 2022 році перевищать 5% ВВП, що становить найбільшу частку ВВП на них після розпаду Радянського Союзу. Протягом 2022 року російські військові видатки можуть сягнути приблизно 90 мільярдів доларів.

Росія дедалі більше орієнтує бюджет на обслуговування своєї військової машини. Публічна інформація, знову-таки, розрізнена, а якість даних може бути скомпрометована, однак, за інформацією *Financial Times*, засекречені бюджетні видатки зросли на понад 40%, до 95 мільярдів доларів проти довоєнного плану у 54 мільярди. Дані про російську зовнішню торгівлю зникли з публічного простору повністю. Згідно з деякими оприлюдненими цифрами, протягом січня-жовтня 2022 року видатки на оборону та правоохоронну систему становили лише 2,7 трильйона рублів. Проте у вересні 2022 року оцінку всього російського оборонного бюджету на цей рік скоригували до 4,7 трильйона рублів (77,7 мільярда доларів), і ця зміна може бути не останньою. Прем'єр-міністр Міхail Мішустін після бюджетних консультацій на 2023 рік заявив у вересні: "Глава держави доручив нам ужити заходів для забезпечення потреб наших збройних сил і військових формувань". Порівняно з проектом бюджету на 2023 рік, який оприлюднили 2021 року, оборонний бюджет збільшився на понад 40%, сягнувши 84 мільярдів доларів. Порівняно з бюджетом 2022 року видатки на військо, правоохоронців та спецслужби зростуть з 24% бюджетних видатків до майже 33% — коштом інших бюджетних статей.

Крім оборони, також зростають видатки на внутрішню безпеку та правоохоронні органи. Видатки на національну оборону, внутрішню безпеку та правоохоронну діяльність у 2023-2025 роках становитимуть у середньому 5,7% ВВП, — ідеться у приписах

Міністерства фінансів. Крім того, Кремль ще більше скоротив місцеві та регіональні повноваження й обтяжив регіональні бюджети купівлею військового обладнання, і цей процес тісно пов'язаний із поточною мобілізацією. Як повідомив Борис Грозовський із Центру Вілсона, державним установам за межами секторів оборони та безпеки доручили скоротити видатки на 10%, щоби знизити вартість обслуговування боргу та інфляційний тиск.

Дефіцит бюджету Росії у 2022 році становив приблизно 2,3% ВВП (48 мільярдів доларів США) проти початково запланованого профіциту в 1%. Цей дефіцит фінансували з різних каналів. По-перше, повністю використали попередній профіцит бюджету. По-друге, Фонд національного добробуту покривав фінансування частини дефіциту. По-третє, доходи від нафти та газу більше не зберігали у Фонді національного добробуту, а безпосередньо витрачали. Дефіцитним був не тільки федеральний, але й регіональні бюджети.

Закон про бюджет на 2023 рік розраховують на основі падіння доходів від викопного палива на 20%, 5% інфляції та скорочення ВВП на 1%. Цей прогноз видається надто оптимістичним, адже передбачає малоймовірну середню ціну на нафту в 70 доларів за барель (тоді як нафтою марки "Urals" у січні торгували за ціною, нижчою від 40 доларів) і зниження рівня військової мобілізації, а отже, меншого скорочення робочої сили на ринку праці. Тож ВВП може впасти ще більше і створити проблеми для Росії. Зараз Міністерство фінансів РФ очікує дефіцит бюджету на 2023 рік у 2% ВВП і, ймовірно, профінансує його завдяки внутрішнім запозиченням. Ліквідну частину Фонду національного добробуту також використають, щоби профінансувати частину дефіциту. Однак це не безмежне й тривале джерело дефіцитного фінансування, адже очікують, що гроші Фонду вичерпаються за три-чотири роки. Крім того, значні його частини залишаються замороженими на рахунках західних банків; водночас Центральний банк Росії (ЦБР) опосередковано друкує гроші, або, інакше кажучи, уряд випускає облігації, забезпечувані ЦБР, щоб їх купували державні банки.

Загалом Росія досі може фінансувати свою воєнну машину в короткостроковій перспективі, переорієнтувавши бюджет на військову діяльність. Проте поточні засоби фінансування війни негативно впливають на інші статті видатків.

Санкції щодо імпорту

Санкції щодо імпорту стимулюють виробничі втрати через брак матеріалів, сировини й технологій. Згідно з даними основних торговельних партнерів Росії, російський імпорт скоротився до 50% у першій половині 2022 року. Отже, санкції впливають не лише на країни, які їх запровадили (такий експорт до Росії впав на 60%), а й на решту країн (зменшення експорту сягнуло 40%). Багато держав не бажають підривати санкції, а отже, мати негативні наслідки на важливіших західних ринках. Цей вибір можна пояснити асиметричною залежністю між Росією та її торговельними партнерами: хоч Росія імпортує багато від кількох партнерів, для цих країн вона лише один покупець з-поміж багатьох.

Вирішальне питання для Росії полягає в тому, чи зможе вона в середньостроковій перспективі компенсувати брак імпорту з країн, які запровадили санкції. Крім Китаю та Індії, усі інші країни з десятки найбільших економік підписалися під санкціями. Хоч є кілька протилежних випадків, як-от Туреччина, спроби Росії компенсувати дефіцит імпорту здебільшого зазнали невдачі в перші місяці після повномасштабного вторгнення, що добре помітно на прикладах Китаю та Індії. Китайський експорт до Росії впав у середньому майже на 15% з березня до червня проти тих самих місяців попереднього року. Падіння обсягу експорту з Індії до Росії теж було значним: на 22,7% у першому півріччі проти відповідного періоду торік.

Однак ця тенденція, ймовірно, не збережеться в середньостроковій перспективі: з липня китайський експорт до Росії знову стрімко зростає порівняно з аналогічним періодом минулого року. Загальний обсяг китайського експорту в Росію у 2022 році перевищив показник попереднього року на 12,8%. В Індії також дефіцит експорту стає дедалі меншим порівняно з відповідними місяцями попереднього року. Проте на сьогодні індійський експорт досі нижчий від торішнього.

А втім, маємо сумніви, чи зможе дедалі більший китайський та індійський імпорт повністю замінити критичні технології з країн, які запровадили санкції. Отже, послаблюючи економічну базу Росії й перешкоджаючи доступу до критичних технологій, санкції довели свою ефективність. Конкретні промислові наслідки санкцій і наслідки для воєнного потенціалу Росії можна спостерігати особливо добре в автомобільній промисловості та у виробництві зброї.

Вплив санкцій щодо імпорту на військовий потенціал Росії

Суворі санкції в технологічному секторі, поєднані з виходом західних високотехнологічних компаній, суттєво впливають на російські збройні сили. Зараз Росія ледь може компенсувати втрати військової техніки новими системами озброєння. Крім того, на більш структурному рівні санкції, запроваджені ще 2014 року, послабили російську армію.²

Без пакетів санкцій, запроваджених 2014 року, перебіг війни проти України був би інакший. Це можна проілюструвати трьома прикладами: 2014 року Франція не надала Росії десантні кораблі – вертольотоносці класу "Містраль"; сама Росія значно повільніше розробляє та виробляє винищувачі Су-57 покоління 4+, а також не може досі розробити бомбардувальник ПАК ДА.

3 лютого 2022 року санкції щодо продукції військового та подвійного призначення значно посилилися. Попри неодноразові заяви про самодостатність, російська оборонна промисловість залишається значною мірою залежною від деталей і компонентів, імпортованих із Заходу. На танках Т-72 використовують уже не доступні теплові камери "Thales", вироблені у Франції, та японську оптику; припинили виробляти кілька сучасних засобів ППО (9К37 "Бук", 9К22 "Тунгуска"), бо бракує німецької електроніки; виробництво крилатих ракет Х-101 також ускладнене, адже тайванські, голландські, американські та швейцарські компоненти більше не постачають. Найдосконаліші російські 300-міліметрові ракети "Торнадо" із супутниковим наведенням використовують американські гіроскопи – є й інші приклади. Хоч запаси були величезні, можливості Москви для завдання високоточних ударів послаблені через санкції. Виробництво автомобілів, зокрема військових, дуже постраждало. Відомий виробник вантажівок КАМАЗ був змушений припинити виробництво сучасних військових платформ, адже німецькі паливні форсунки "Bosch" більше не доступні. Це стосується колісних платформ для кількох російських озброєнь, як-от ЗРК "Панцир", а також важких військових причепів, вантажівок постачання й багатьох спеціальних транспортних засобів.

2 Ми обговорюємо це в Rácz, A., O. Spillner and G. B. Wolff (2023) "Why sanctions against Russia work".

Відтік багатьох західних високотехнологічних компаній, отже, завдав сильного, поки що здебільшого непоправного удару по російській оборонній промисловості. Тож із лютого 2022 року Росія може покладатися лише на запчастини та компоненти західного виробництва, які приберегла заздалегідь, а ці запаси обмежені та вичерпні. Імпортозамінники не можуть повністю компенсувати постачання західної високотехнологічної продукції, які були до 2022 року.

Адаптивні заходи російського оборонно-промислового комплексу

За рік російська оборонна промисловість продемонструвала неімовірний рівень адаптивності до режиму санкцій, запроваджених після лютого 2022 року, використовуючи різні методи антикризового управління.

Передусім Росія створила й використовує кілька паралельних каналів, щоб обходити високотехнологічні санкції, зокрема завдяки імпорту через треті країни, які не долучилися до західних санкцій, як-от Китай, Туреччина та Казахстан. Тобто РФ досі може купувати мікрочипи, напівпровідники та інші високотехнологічні компоненти — хоч і не в довоєнних обсягах і не в такому різноманітті, — але не без значних додаткових витрат і затримок.

По-друге, ймовірно, довоєнні запаси ще не вичерпані, хоч це точно не зрозуміти з відкритих джерел. Проте результат очевидний: попри санкції, Росія досі здатна виробляти певну високотехнологічну й високоточну зброю. Розслідування організації "Conflict Armament Research" показало, що Росія в листопаді випустила по Києву крилаті ракети Х-101, вироблені у вересні та жовтні 2022 року, тобто за кілька місяців після запровадження технологічних санкцій.

Водночас варто зазначити, що кількість сучасних ракет і крилатих ракет, які застосовують проти України, від атаки до атаки зменшується. Отже, попри частково стабільне виробництво, Росія, очевидно, поступово вичерпує запаси сучасних ракет. Те, що Москва використовує протиповітряні засоби й навіть протикорабельні ракети проти наземних цілей, вказує на те саме — менші запаси високоточної зброї.

Ще один спосіб зменшити вплив санкцій на виробництво зброї — імпортувати зброю та компоненти з країн, які не долучилися до

західних санкцій. Тому Росія імпортує ударні безпілотики з Ірану, танки та бронетехніку — з Білорусі, а також багато артилерійських боєприпасів — із Північної Кореї.

Четверте рішення, яке використовує Росія, намагаючись зменшити наслідки санкцій, полягає в переробленні власних систем озброєнь, щоб зменшити їхню залежність від західних компонентів і замість них використовувати запчастини вітчизняного виробництва. Це класична стратегія імпортозаміщення, яку російський оборонно-промисловий комплекс використовує принаймні з 2012 року, коли Сергій Шойгу став міністром оборони і наказав зменшити залежність від західних технологій. Однак заміна на продукцію вітчизняного виробництва знижує бойові можливості зброї.

П'ятий спосіб — розконсервувати й модернізувати радянські системи озброєнь, наприклад танки Т-62, які ще зовсім не використовували західних технологій, адже були створені ще під час холодної війни. Модернізація застарілого озброєння також свідчить про труднощі, які має російська оборонна промисловість у виробництві сучасної зброї.

Шостий спосіб — суттєво збільшити швидкість виробництва. Перехід до воєнної економіки уможливив таке прискорення, бо зросли ресурси для сектору й попит. У січні 2023 року кілька російських заводів уже працюють у три зміни й шість-сім днів на тиждень і пропонують конкурентоспроможну зарплату робітникам. Це, звісно, не розв'язує проблеми технологічної деградації, але допомагає усунути проблеми з втратами на полі бою.

Нарешті, варто підкреслити, що санкції Заходу не стосуються всього російського оборонно-промислового комплексу. Росія давно досягла повної незалежності у виробництві ядерної зброї та міжконтинентальних балістичних ракет, а також підводних човнів, зокрема атомних. Отже, хоч кілька галузей промисловості звичайних озброєнь потерпають від санкцій, ці проблеми не впливають на основну частину російського арсеналу ядерного стримування.

Висновки

ЄС досягає багатьох своїх цілей за допомогою санкцій. Внутрішня економіка Росії зазнала величезної шкоди, а санкції вплинули на військовий потенціал російських збройних сил. Проте Росія залишається спроможною фінансувати військову діяльність у короткостроковій перспективі завдяки переходу на воєнні рейки й

переорієнтуванню бюджету на військові потреби. Таке фінансування війни відбувається коштом інших статей видатків.

Щодо оборонної промисловості зауважимо, що Росії довелося або припинити, або скоротити виробництво кількох високотехнологічних систем озброєння. Хоча не всі виробничі лінії повністю зупинилися, кількість виготовленого зменшилася навіть для тих сучасних систем, які Росія досі може виробляти, про що свідчить низка заходів, покликаних усунути очевидні скорочення.

Тим часом у Росії досі є багато старих, радянських систем озброєнь, які законсервовані й накопичені. Відновивши цю зброю, дещо модернізувавши її й розмістивши в Україні, російська армія зможе зміцнити оборону, зосередивши решту сучасної зброї для наступальних операцій.

Загалом санкції Заходу спричиняють тривалу технологічну деградацію конвенційних збройних сил Росії. Проте колапсу в жодній із галузей ОПК не помітно. Погоджуючись із втратою технологічного рівня та обсягів виробництва, Росія досі здатна підтримувати військову промисловість у працездатному стані й забезпечувати збройні сили мінімально необхідними запасами ще досить довго. Отже, санкції не зупинять російської військової машини, хоча постійно її послаблюють і знижують її можливості.

Отже, західні санкції справді зменшують військовий потенціал Росії. У світлі різноманітних адаптаційних заходів, які вживає Росія у відповідь, важливо зберегти й навіть посилити санкції. Загалом санкції можуть бути ефективним інструментом у врегулюванні військових конфліктів. Німеччині з партнерами варто їх зберегти й посилити, щоб і надалі підтримувати Україну.

Література

- Belton, C. (2020) *Putin's People: How the KGB Took Back Russia and Then Took On the West* (New York: Farrar, Straus and Giroux).
- Byrne, J., G. Somerville, J. Byrne et al. (2022) "Silicon lifeline: Western electronics at the heart of Russia's war machine", Report, Royal United Services Institute, August.
- Chowdhry, S., J. Hinz, K. Kamin et al. (2022) "Brothers in arms: the value of coalitions in sanctions regimes", Kiel Working Paper 2234, Kiel Institute for the World Economy.
- Itskhoki, O., and D. Mukhin (2022) "Sanctions and the exchange rate", *Inter-economics*, 57(3): 148-151.

- Olsen, K. B., and S. F. Kjeldsen (2022) "Strict and uniform: improving EU sanctions enforcement", DGAP Policy Brief 29, German Council on Foreign Relations, 29 September.
- Rácz, A., O. Spillner and G. B. Wolff (2023) "Why sanctions against Russia work", *Intereconomics*, 58(1): 52-55.
- Sonnenfeld, J., S. Tian, F. Sokolowski et al. (2022) "Business retreats and sanctions are crippling the Russian economy", Working paper, Yale School of Management.

Богдан Данилишин

10 | Особливості формування воєнної економіки та повоєнної відбудови України

В останні роки, особливо після російського вторгнення в Україну й намагання анексувати суверенні українські території, питання глобальної безпеки набуло першорядного значення. Надії, що хто когось захистить чи жертвуватиме собою заради інших, здається, втрачені назавжди. Головне завдання сьогодні — бути сильним, самодостатнім, здатним за себе постояти, захистити себе та своїх прибічників. Тому знову, як і багато років тому, на перший план виходять питання воєнної економіки.

Розвиток економіки в умовах воєнного часу потребує визначення провідної ролі держави в організації військової стратегії й тактики, підтримки збройних сил, ефективного державно-приватного партнерства для перемоги над ворогом, злагодженої системної державної економічної політики, її спрямованості на конкретні показники якісних чи кількісних змін.

До питання про роль держави в нових умовах

Високоорганізована держава виконує низку важливих для суспільства соціально-економічних функцій: виробляє "громадські блага" (йдеться про оборону, охорону порядку, освіту та медицину, базову інфраструктуру); захищає від "зовнішніх ефектів" ринкової діяльності; регулює сфери природних монополій; коригує пропорції соціальної нерівності та зменшує масштаби бідності; здійснює макроекономічну стабілізацію.

Після початку війни Україна постала перед колосальними викликами, адже мала зміцнити обороноспроможність і відбити зовнішню агресію, забезпечити економічну життєздатність країни та функціональність критичної інфраструктури, надати населенню потрібні медичні послуги, відновити дієвість та інклюзивність

системи соціального захисту. Однак замість змістовної концептуальної дискусії про адекватну реакцію держави на нові виклики та шляхи досягнення високої результативності ми часто стаємо свідками небезпечної пропаганди на кшталт "потрібно знизити частку держави в економіці". Ліберальні фантазії нав'язують це як чарівний засіб процвітання нації.

Щодо цього нобелівський лауреат Дж. Стігліц писав: майже релігійна віра в те, що приватні фірми завжди працюють краще, ніж держава, помилкова й небезпечна. Наприклад, приватна система медичного страхування в США за значних витрат надає набагато скромніший перелік послуг середньостатистичному застрахованому порівняно з державними системами у країнах ЄС. Гіпотетично для ефективної роботи ринків без втручання держави потрібно виконати багато умов: конкуренція має бути здоровою, інформація — не асиметричною, а дії однієї людини чи фірми не шкодити іншим. На практиці ці умови майже ніколи не виконують. Так, до ухвалення природоохоронного законодавства у США громадяни не мали можливості дихати чистим повітрям і пити чисту воду. Аналогічна ситуація зараз у Китаї та Індії.¹

Сьогодні суспільству, щоб добре функціонувати, потрібен розумний баланс індивідуальних і колективних дій. Бо "свобода" для одного завжди обертається "несвободою" для іншого. Крім того, у кожному суспільстві є індивіди, які намагаються розбагатіти, не виробляючи потрібні іншим товари чи послуги, а експлуатуючи ринкову владу й неповноту інформації. З другого боку, кожна приватна компанія виграє від верховенства права, наявності інфраструктури та технологій, які створювала століттями держава. Без ефективного державного регулювання ринки не тільки працюватимуть неналежно, а можуть зникнути взагалі. В українських реаліях приклад ринку корпоративних цінних паперів, якого немає, більш ніж показовий.

Дж. Стігліц справедливо вказує на те, що зараз критики держави повністю ігнорують гігантські переваги, які суспільство отримує від державних інвестицій, зокрема в освіту та інфраструктуру. Віддача від цих інвестицій набагато перевищує віддачу від більшості приватних інвестицій. Ще вагомішу користь громадянам дають державні інвестиції в дослідження та розробки: без таких

¹ Stiglitz J. *People, Power, and Profits. Progressive Capitalism for an Age of Discontent* (2019).

досліджень ми не мали б інтернету, смартфонів, браузерів і вкрай потрібних ліків.

Повертаючись до настанов українських лібералів, маю зазначити: немає емпіричних доказів, що зниження частки держави стимулює зростання економіки. Статистика МВФ однозначно засвідчує: що бідніша країна, то меншою є частка державних видатків у ВВП, тобто країни з низькими доходами мають державні видатки в середньому на рівні 18,4% ВВП (діапазон від 5,8% до 37,8%), країни з середніми доходами та ринками, що формуються, — 32,6% ВВП (діапазон від 14,4% до 50,8%), країни з розвинутою економікою — 41,1% ВВП (діапазон від 15,1% до 57,3%).

В історичному контексті динаміка світового економічного розвитку впродовж століть вказує на зростання ролі держави в більшості економік світу. Таку тенденцію можна пояснити зростанням абсолютних обсягів і перенесенням під контроль держави видатків на військові цілі, соціальні потреби, утримання органів влади, участь у міжнародних заходах. Так, у 1870 році бюджетні видатки у провідних країнах світу не перевищували 10% ВВП, проте в 1960 році становили вже приблизно 30% ВВП, а наприкінці XX ст. — перевищували 40% ВВП (у деяких країнах — до 60% ВВП).

Після фінансової кризи 2008-2009 років у розвинутих країнах активно практикували політику фіскальної економії, яка згодом зазнала нищівної критики. Наслідком політики фіскального аскетизму в країнах ЄС стало гальмування темпів економічного зростання, посилення нерівності, загострення соціальних проблем. Водночас рівень державного боргу внаслідок "анемічного зростання" не скорочувався бажаними темпами.

В умовах війни роль держави стає ще більш провідною: держава має взяти на себе функції, які не в змозі виконати інші суспільні інститути. В Україні суворі реалії повномасштабної війни 2022-2024 років поставили перед країною нові завдання, які передбачають активне залучення держави в їх розв'язання:

- організація та масштабування виробництва озброєнь і військової техніки, воєнна конверсія промисловості;
- локалізація цивільних виробництв, покликана замінити щораз більші обсяги імпорту та створити нові робочі місця;

- відбудова й розвиток підприємств, щоб гарантувати енергетичну безпеку країни;
- розв'язання проблемних питань логістики та транспортної інфраструктури економіки.

Виконання державою нових функцій та підвищення ефективності роботи державних установ потребують повного викорінення корупції й підвищення ступеня підзвітності держави перед громадянськістю. У цьому контексті важливого значення набувають посилення транспарентності діяльності держави та демократизації економічного життя країни (активізація роботи громадських рад, громадських слухань, пресконференцій, публічних звітів, опитувань громадської думки тощо).

Як позитивний приклад можемо подати створену Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури комунікаційну платформу управління відновленням DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management). DREAM — це державна електронна екосистема, що має створити єдиний цифровий маршрут для всіх проєктів відбудови української економіки. У перспективі DREAM збиратиме всі дані щодо проєктів відбудови онлайн, забезпечуватиме опублікування відкритих даних відповідно до стандарту Open Contracting Data Standard. Екосистема дасть змогу контролювати кожен етап життєвого циклу проєкту — від реєстрації пошкоджень та руйнувань до фінансування, здійснення закупівель, будівельних робіт і введення об'єктів в експлуатацію.

Загалом під час війни та в період післявоєнної відбудови зусилля як окремих громадян, так і державних інституцій мають бути спрямовані на створення ефективної економічної системи, що забезпечуватиме гармонійне поєднання ринкового саморегулювання економіки з інструментами державного управління (регулювання) заради повноцінного відновлення, модернізації економіки та досягнення бажаних структурних зрушень.

Кризові явища довоєнної економіки України

Маємо взяти до уваги й довоєнні вади як в економічному розвитку, так і в політиці. Ключові з них такі:

Низька продуктивність української економіки в довоєнний період. Після 2015 року темпи зростання реального ВВП України не перевищували 4% на рік. За весь міжвоєнний період (2016-2021 роки) українська економіка за рівнем реального ВВП так і не вийшла на показники 2013 року (ВВП 2021 року становив лише 94% від ВВП 2013 року). Стагнація промислової діяльності була основною причиною слабких темпів реального ВВП. Середні темпи приросту промислового виробництва у 2016-2021 рр. становили лише 0,8% на рік.

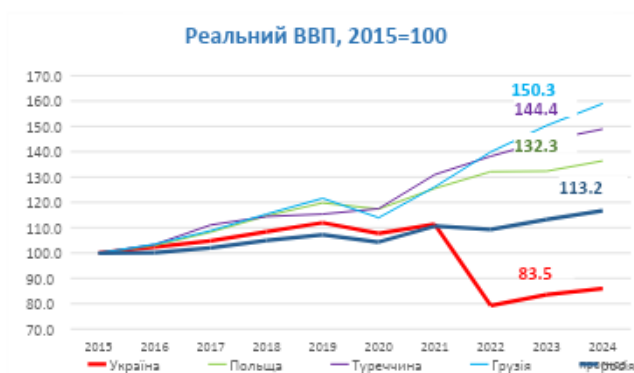

Рис. 1. Джерело: МВФ WEO April 2024.

Одна з ключових причин низьких темпів зростання після початку війни у 2014 році — жорстка монетарна й фінансова політика. Державний бюджет переважно зводили з первинним профіцитом, а реальна ключова процентна ставка в окремі періоди сягала 10% річних. Водночас зниження рівня інфляції та зниження рівня дефіциту державного бюджету не стали стимулом для широкого залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій.

Україна — найслабша економіка в регіоні. Протягом 2016-2021 років реальний ВВП України зростав значно повільніше, ніж у сусідніх країнах. На початок 2022 року ВВП України за паритетом купівельної спроможності (ПКС) у розрахунку на людину був удвічі нижчий за середній рівень країн Східної Європи з ринками, що формуються (13 тисяч доларів проти 27 тисяч доларів відповідно). З початком війни цей розрив рівня доходів став уже трикратним (оцінки МВФ).

Рис. 2. Джерело: МВФ WEO April 2024

Переважну частину доходів українці витрачають на споживання. Починаючи з 2016 року, майже 90% грошових доходів українці витрачали на придбання товарів та послуг. У структурі споживчих витрат приблизно 50% витрачають на харчові продукти та напої, 14% – на житлово-комунальні платежі, 6% – витрати на медицину. Тобто витрати першої потреби (харчування, медицина та проживання) становлять понад 70% (!) споживчих витрат населення. Як порівняти, то в країнах ЄС зазначені види витрат становлять лише 40% загальних витрат, а витрати на харчові продукти – лише 17%.

Рис. 3. Розраховано за даними Eurostat та Держстату України.

Низький рівень внутрішніх заощаджень – основна причина інвестиційної стагнації економіки. За останні 15 років рівень валового нагромадження основного капіталу скоротився з 25% ВВП до

12% ВВП, що суттєво нижче за рівень країн із ринками, що формуються (25-30% ВВП).

Рис. 4. Розраховано за даними Держстату України.

Отже, **напередодні повномасштабного вторгнення рф економіка України перебувала у тривалій стагнації**. Причинами цієї стагнації були як зовнішні фактори (агресивна політика росії, ковід-криза), так і надмірно рестрикційна макроекономічна політика в Україні. Унаслідок згаданих процесів рівень внутрішніх заощаджень і рівень інвестування національної економіки впали до історично низьких показників.

З огляду на викладене, в умовах повномасштабної війни важливо не тільки забезпечити виживання країни, але й сформувати адекватну структуру та динамізм економічної діяльності, що сприяли б розвитку ВПК і забезпечували відтворювальні процеси в країні.

Особливості формування воєнної економіки в Україні

Ключове завдання воєнної економіки — максимально ефективно мобілізувати матеріальні, фінансові й людські ресурси суспільства, щоб виробляти товари та послуги, потрібні для підтримки збройних сил, включно з належним функціонуванням економічного тилу.

Воєнна економіка — це економіка домінантного державного попиту й потужних державних стимулів. Тому першочергове завдання в її забезпеченні належить державній політиці. Від того, як ефективно держава скомбінує державні інструменти, зрештою й залежить ефективність економічної моделі воєнного суспільства, його здатність підтримувати життєдіяльність та забезпечувати фронт усім необхідним.

Тільки ринкова мотивація воєнної економіки пригнічена через переважання безпекових ризиків. Тому не варто надмірно покладатися на дію ринкових сил та приватного сектору, щоб розв'язати проблеми воєнної економіки. Жоден прибуток не компенсує втраченого життя чи зруйнованого ракетною виробничого комплексу.

Водночас воєнна економіка формує специфічний попит на товари та послуги, які частково може й має задовольняти приватний сектор на ринкових засадах. Щоб ефективно залучити приватний сектор, потрібно раціонально спрямовувати обороти фінансових ресурсів економіки, насамперед через залучення банківського фінансового посередництва та гарантійної і грантової підтримки держави.

У широкому сенсі "воєнну економіку" розуміють як економічну діяльність, що провадять у країні під час війни, і така діяльність передбачає мобілізацію, виробництво й розподіл економічних ресурсів на військові заходи, а також функціонування цивільних виробництв, покликаних підтримувати життя людей. Іноді термін "воєнна економіка" вживають у вузькому розумінні, тобто як військово-економічні відносини, що виникають під час виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів військового призначення.

Що зробила Україна, щоб її економіка перейшла на воєнні рейки

1) Суттєво нарощено фінансування матеріального й кадрового забезпечення ЗСУ та органів безпеки. Якщо у 2015-2021 роках видатки Зведеного бюджету України на сектор оборони коливалися від 2,4 до 2,9% ВВП, то у 2022 році вони зросли до 22% ВВП, у 2023 році — до 32,1% ВВП, а в I півріччі 2024 року становили приблизно 29% ВВП. У доларовому еквіваленті видатки на оборону у 2023 році становили 57 мільярдів доларів США. Водночас видатки на громадський порядок, безпеку й судову владу зросли від 3,2%

ВВП 2021 року до 8,7% ВВП 2022 року, а у 2023-2024 роках їх фінансували на рівні 9% ВВП.

2) **Вдалося залучити безпрецедентні обсяги військової та економічної допомоги від зовнішніх союзників.** Так, за період з 24 лютого 2022 до 30 червня 2024 року держави-союзниці виділили Україні військової, фінансової й гуманітарної допомоги на майже 200 мільярдів євро (дані Кільського інституту світової економіки), з яких 104,6 мільярда — військової допомоги. Щорічно обсяг зовнішньої допомоги в середньому становив 55% ВВП. Лідерами з надання трьох видів допомоги Україні є США (98,4 млрд євро за сумою зобов'язань), Німеччина (24,8 млрд), Велика Британія (16,9 млрд), Японія (12,4 млрд), Нідерланди (11,7 млрд), Швеція (11 млрд). А найбільші обсяги військової допомоги Україні надали США, Німеччина, Велика Британія, Данія та Нідерланди.

3) Із суттєвим запізненням і повільно, але все-таки почали відроджувати **військові виробництва в Україні**. За заявами уряду у 2024 році спроможності вітчизняного оборонно-промислового комплексу (ОПК) зростуть у 6 разів проти 2023 року. А проти 2022 року потужності вже більші втричі. В ОПК України на сьогодні працюють приблизно 500 державних і приватних компаній. Вітчизняні підприємства виробляють для Сил оборони України бронетехніку, стрілецьку зброю, безпілотні та роботизовані системи різних типів, системи РЕБ, ПТРК, ракети, артилерійські снаряди (122 мм, 152 мм), танкові снаряди, міни до мінометів. Однак дальший розвиток ОПК стримують такі чинники, як недостатні обсяги державного оборонного замовлення; заборона на експорт з України зброї та військової техніки; руйнування частини підприємств та їхніх виробничих ліній унаслідок російських атак; зменшення робочої сили в умовах еміграції та мобілізації; неготовність виробничої й ремонтної бази до відновлення техніки натівських зразків.

4) **Щоб підтримувати економічну діяльність і створювати робочі місця під час війни**, уряд запровадив фінансові інструменти: надає гранти на відкриття власного малого бізнесу та програму "Є-Робота", розширив кредитну програму "Доступні кредити 5-7-9%" та програму портфельних гарантій, страхування й підтримку експорту від Експортно-кредитного агентства. Зокрема, під час воєнного стану в межах програми "Доступні кредити 5-7-9%" видали 59 тисяч пільгових кредитів на суму 233 мільярдів гривень.

5) Створено кластер **оборонних технологій у галузі Defense Tech — "Brave1"**, що пропонує гранти підприємцям на нові технічні

рішення у сфері оборони та здійснює організаційний супровід розробок компаній: від концепції до кодифікації та контрактування. За перший рік роботи кластера виробники зареєстрували на "Brave1" понад 1600 розробок, серед яких понад 300 моделей БПЛА, понад 200 наземних роботизованих комплексів, 200 розробок штучного інтелекту, понад 100 нових засобів РЕБ/РЕР. У 2024 році на фінансування діяльності "Brave1" з бюджету спрямували 1,5 мільярда гривень, що дасть змогу помітно збільшити масштаби фінансової підтримки розробників і підприємців.

Чого не зробили: найгостріші проблеми

На жаль, упродовж двох із половиною років повномасштабної війни військове господарство так і не стало ключовою сферою економічного життя країни. Відповідні виробництва національних галузей не вдалося повною мірою поставити на військові рейки. Досі є проблеми із завантаженням виробничих потужностей, підприємства Укроборонпрому, Міноборони та Державного космічного агентства місяцями простоюють, очікуючи на державне оборонне замовлення. Будівельні підприємства активно використовують у спорудженні багатоквартирних будинків у Києві, тоді як лінія оборони ЗСУ потерпає від недостатності інженерних укріплень. Закладених у державному бюджеті коштів вистачає на контрактування та оплату лише половини продукції, яку потенційно можуть виробляти вітчизняні підприємства ОПК.

Витрати на ведення військово-оборонних дій України, профінансовані з державного бюджету та з офіційних зовнішніх джерел, у 2023 році перевищили 3,6 трильйона грн, або 55% річного ВВП. Однак зазначені обсяги ресурсів не відповідають інтенсивності й масштабам військових дій в Україні, унаслідок чого зростають людські втрати в лавах ЗСУ, знижується результативність військово-оборонних дій України. На фронті не вистачає багатьох матеріально-технічних засобів для ураження ворога: від боєприпасів, мінометів і бронетехніки до бойової авіації.

Показово, що на 2024 рік видатки українського бюджету на безпеку та оборону заплановано в сумі 46 мільярдів доларів, а видатки бюджету агресора — 115 мільярдів доларів. Військова допомога США Україні в розмірі 47 мільярдів доларів (схвалена у квітні 2024 р.) та підтримка європейських союзників зменшують наш

розрив із військовим бюджетом агресора, але не компенсують його повністю.

Водночас у банківській системі України накопичено гігантські обсяги вільної ліквідності (понад 750 мільярдів гривень на кінець серпня 2024 року), а сума готівкової валюти поза банками в резидентів України становить понад 130 мільярдів доларів США. Ці кошти майже не залучають до розв'язання нагальних проблем країни. За 2023 рік держава змогла додатково запозичити на внутрішньому ринку лише 198 мільярдів гривень, а за 7 місяців 2024 року — лише 112 мільярдів. У 2024 році держава сплачує процентів на обслуговування внутрішнього боргу більше (!), ніж здійснює нетто-запозичень через ринок ОВДП.

Заморожування ресурсів банків у депозитних сертифікатах НБУ чи ресурсів населення й бізнесу в запасах готівкової валюти за гострої потреби держави в коштах — це наочні приклади нераціонального використання наявних ресурсів і штучного обмеження внутрішніх джерел залучення коштів до бюджету.

Кредитні ресурси банківського сектора для підтримання чи розширення бізнесу (поза державними програмами) майже не використовують. Обсяги кредитів, які банки видали бізнесу, на кінець I півріччя 2024 року становлять лише 7% ВВП, і це найнижчий показник у світі серед країн із ринками, що формуються. Рівень бізнескредитування економіки за рік скоротився на 0,3 відсоткового пункту ВВП, а обсяг вільної ліквідності банків уже перевищує обсяги всіх кредитів, виданих бізнесу та населенню.

Висока вартість банківських кредитів за вкрай високого рівня облікової ставки не дає підприємствам використовувати кредитні ресурси, щоб відновити й розширити як цивільне, так і військове виробництво.

Досвід Ізраїлю як країни, що ефективно протидіє агресивним сусідам

Ізраїль має тривалий досвід управління економікою під час війни, аналіз якого може бути корисний для України. Мета будь-якого раунду збройної боротьби для Ізраїлю — його фіналізація в такий спосіб, що максимально відкладає в часі наступний напад ворога. Визнають, що тривалість мирної паузи продовжить максимально можливе знищення ворожих військових систем та інфраструктури.

Лише в такому разі противнику знадобиться багато часу, щоб відновити військовий потенціал; натомість Ізраїль у цей час матиме мирне життя, розвиватиме економіку й модернізуватиме Сили оборони.

Ізраїльська оборонна промисловість — одна з найрозвиненіших у світі. До 100 найбільших оборонних компаній світу належать ізраїльські "Rafael", "IAI" та "Elbit Systems". Оборонна промисловість Ізраїлю налічує 150 компаній, які поділяють на три основні категорії: 1) великі державні або контрольовані державою оборонні компанії; 2) приватні підприємства середнього розміру, що покладаються на оборонне виробництво, але можуть мати й великогабаритні компоненти цивільних виробництв; 3) малі й середні підприємства, кожне з яких виробляє вузький асортимент продукції, переважно для оборонного сектору.

Щоби зберегти конкурентні переваги й постачати якісну зброю, уряд Ізраїлю й місцеві державні компанії пріоритезують сферу досліджень, розробок та інновацій. Зокрема, Ізраїль витрачає на науково-дослідні та конструкторські роботи понад 5% ВВП, тоді як США — 3,4%, а Україна (в мирний час) — 0,4% ВВП.

7 жовтня 2023 року Ізраїль почав військову операцію "Залізні мечі" проти ХАМАС у Секторі Гази. Сумарні фіскальні витрати на ведення війни оцінюють у 48 мільярдів доларів на 2023-2024 роки.

Щоб підтримати економіку, Центральний банк Ізраїлю активував низку цільових інструментів:

- з 1 січня 2024 року, через 2 місяці після початку війни, знижено ключову процентну ставку з 4,75 до 4,5% річних;
- запущено програму підтримки державних облігацій через репо транзакції з інвестиційними фондами, пенсійними фондами іншими фінансовими установами;
- почато програму пільгового рефінансування банків, які видають обумовлені кредити для МСБ за зниженими процентними ставками (обсяг програми — 2,5 мільярди доларів США).

Також економіку підтримують через масштабні бюджетні програми компенсацій бізнесу за втрачені доходи через війну.

У таблиці 10.1 порівняно дії центральних банків Ізраїлю та України під час війни.

Табл. 10.1. Порівняння заходів ЦБ Ізраїлю (2023-2024) та НБУ (2022-2024)

<i>Інструмент</i>	<i>ЦБ Ізраїлю</i>	<i>ЦБ України</i>
<i>Ключова ставка</i>	Зниження на -0,25 відсоткового пункту	Однократне підвищення на +15 відсоткових пунктів і за 2 роки зниження лише на 12 відсоткових пунктів
<i>Режим обмінного курсу</i>	Плаваючий	Фіксований / Плаваючий
<i>Валютні інтервенції</i>	Так	Так
<i>Пільгове рефінансування банків</i>	Пільгові кредити під умовні банківські позики для малого та мікробізнесу, 3 мільярди доларів	Ні
<i>Викуп державних облігацій на первинному ринку</i>	Ні	Так, 10 мільярдів доларів
<i>Викуп державних облігацій на вторинному ринку</i>	Так	Ні
<i>Викуп корпоративних облігацій на вторинному ринку</i>	Так	Ні

Джерело: укладено за даними центральних банків Ізраїлю та України.

Заходи Центрального банку Ізраїлю з підтримування ринку державних запозичень дали змогу уряду знизити вартість внутрішніх позик. Дохідність п'ятирічних державних облігацій із фіксованою дохідністю на рівні приблизно 4% річних. Якщо порівняти, то усереднена дохідність ринкових ОВДП України в січні — липні 2024 року становила 16,4% річних, тоді як у травні 2022 року — 10% річних.

Тобто напрошується висновок, що Центральний банк Ізраїлю провадить політику прямої підтримки воєнної економіки, а Національний банк України стоїть на діаметрально протилежних позиціях, прикриваючись власною незалежністю.

Ключові завдання розвитку воєнної економіки

Країна має максимально залучати внутрішні й зовнішні ресурси, щоб підтримувати воєнну економіку. Платоспроможний попит на товари військового призначення має зростати здебільшого через державне оборонне замовлення та залучення зовнішніх фінансів в ОПК України. У сфері державних фінансів додаткові ресурси на закупівлю озброєння й військової техніки можуть бути мобілізовані як через більші податкові ставки для суб'єктів української економіки, так і через оптимізовані поточні витрати на утримання ЗСУ за одночасного зростання витрат на закупівлю військової продукції та техніки.

Збільшити обсяг фінансових ресурсів за останнім напрямом можна, якщо українська влада ініціює питання про надання частини зовнішньої військової допомоги (до 25% її обсягу) за допомогою внесків у спеціальний фонд, які використовуватимуть на придбання товарів військового призначення в Україні. Зброя й військова техніка, вироблені в Україні, зазвичай дешевші за американські чи європейські аналоги, тому певна сума зовнішньої допомоги, що надходитиме до ОПК України, дасть збільшити кількість зброї, яку постачатимуть ЗСУ. Крім того, внутрішнє військове виробництво через мультиплікаційні ефекти підійматиме суміжні виробництва в Україні, зміцнюючи національну економіку й збільшуючи обсяги податкових надходжень до бюджету.

Щоб ефективно залучити приватний сектор до воєнної економіки, держава має запропонувати чітку економічну доктрину, яка міститиме три блоки: доступ до ринків збуту, доступ до трудових ресурсів, доступ до фінансування.

Доступ до ринків збуту має передбачати безперешкодне функціонування логістичних шляхів та каналів збуту продукції (зокрема міжнародних), створення умов безмитної торгівлі на ринках країн-партнерок, ухвалення чітких планів державного замовлення (включно з операціями Держрезерву), удосконалення практик у сфері державних закупівель.

Доступ до фінансування має передбачати нормалізацію роботи банківського сектора як інституту фінансового посередництва, розширення програм кредитної, гарантійної та грантової підтримки держави, залучення міжнародної допомоги на відновлення й розвиток бізнесу, використання податкових інструментів стимулювання інвестицій.

Доступ до трудових ресурсів має передбачати допомогу уряду в пошуку кваліфікованих працівників (зокрема, серед мігрантів), програми бронювання працівників, програми залучення незайнятих жінок і людей з інвалідністю до трудової діяльності, програми підготовки й перепідготовки кадрів, зокрема виробничих спеціальностей.

Важливо гармонійно поєднати ринкові принципи розпоряджання матеріально-фінансовими ресурсами з адміністративними можливостями держави щодо акумулювання ресурсів.

Переведення частини національної економіки на військові рейки — ключове завдання найближчого часу. У розв'язанні цього завдання варто спиратися на комплекс економіко-управлінських важелів, до основних із яких належать:

1) суттєве збільшення державного оборонного замовлення з охопленням виробників державної та приватної форм власності та впровадження державних цільових програм, сфокусованих на потребах ЗСУ.

Підприємства — виробники зброї традиційно орієнтуються на параметри внутрішніх замовлень від держави, а не на опосередковані ринкові сигнали. Розширення державного замовлення дало б змогу не тільки повноцінно завантажити виробничі потужності ОПК, але й сприяло б пожвавленню національної економіки, розвитку нових бізнесів, генеруванню нових доходів і податкових надходжень до бюджету. Пріоритет мають надавати розміщенню державних замовлень на вітчизняних підприємствах.

Нагальними напрямками розміщення додаткового оборонного замовлення є високоточне озброєння та боєприпаси; дрони різних типів; засоби РЕБ / РЕР; бронетанкова техніка; артилерійська, протитанкова та протикорабельна зброя; авіаремонт; радіолокація; радіолокаційне та радіочастотне обладнання; спеціальне приладобудування.

У площині бюджетного фінансування є певний потенціал, щоби збільшити оборонне замовлення, підвищуючи податкові ставки й перерозподіляючи видатки бюджету між поточними та інвестиційними видатками Міноборони й інших силових відомств. Зокрема, у 2023 році поточні видатки Міноборони на забезпечення діяльності ЗСУ, підготовку військ, медичне забезпечення особового складу, ветеранів та членів їхніх сімей становили 1214 мільярди гривень. Видатки на розвиток, закупівлю, модернізацію й ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання були

в 1,5 раза менші — 833 мільярдів. Другий компонент видатків, імовірно, можна збільшити, якщо оптимізувати перший компонент, раціоналізуючи його окремі складники (і не втрачаючи мотивації для особового складу ЗСУ).

Сьогодні в умовах значного відставання обсягів виробництва ОПК від потреб ЗСУ фахівці вказують на те, що підприємства мусять систематично отримувати великі й довгострокові замовлення від держави. Щоб подолати вади системи матеріально-фінансового забезпечення, потрібно запровадити елементи довгострокового планування потреб Сил оборони України. Варто також запроваджувати середньострокові контракти на виробництво зброї в межах системи стратегічного планування діяльності Міністерства оборони й середньострокового бюджетного планування в державі.

2) Здійснення масштабних державних інвестицій у розширення потужностей військового виробництва та створення нових (пріоритетно — натівських) зразків озброєння, боєприпасів і військової техніки.

Початок повномасштабної війни вказав на катастрофічні наслідки того, що в Україні немає бази для виробництва систем ППО, ПРО, бойової авіації, боєприпасів. Бойовим підрозділам ЗСУ потрібно давати модернізовані й нові зразки артилерійського, протитанкового та протикорабельного озброєння. На порядку денному — розвиток ракетної техніки та переносних комплексів, патронного й боєприпасного виробництва під калібри НАТО.

Виклик становить і створення матеріально-технічної бази для обслуговування західної техніки на території України, а також розвиток спільних виробництв зброї за стандартами НАТО (зокрема, ракетних, протиракетних і протиартилерійських систем). На перспективу українські підприємства ОПК потрібно інтегрувати в західні ланцюжки створення військової продукції з високою даною вартістю.

Одна з форм державних інвестицій — лізингові програми на створення / розширення виробничих потужностей ОПК. Лізингова програма мала б передбачати закупівлі й передання в оренду державним підприємствам виробничого обладнання для пріоритетних виробництв і видів діяльності в межах національного ОПК.

Щодо історичних прецедентів, то федеральний уряд США під час Другої світової війни щороку інвестував у фізичні активи (переважно нові заводи та фабрики) суми в еквіваленті 350 мільярдів доларів у нинішніх цінах, або приблизно 25% ВВП. Водночас 97%

інвестиційних видатків уряду були спрямовані в сектор оборони. Основним джерелом фінансування таких видатків стали позики американських банків, емісія ФРС, заощадження населення й бізнесу. Якщо порівняти, то капітальні видатки зведеного бюджету України у 2023 році становили лише 4,7% ВВП, а на 2024 рік заплановані на рівні 2,4% ВВП.

3) Застосування державних стимулів / засобів державної підтримки для виробників військової продукції всіх форм власності. Великі державні замовлення та інвестиції потрібно комбінувати з системою стимулів і методів державної підтримки. Тобто держава, з одного боку, спиратиметься на дію ринкових механізмів (які надаватимуть більше ресурсів для військового виробництва), а з другого боку, забезпечуватиме коригування цих механізмів у бажаному для себе напрямі. Залучення багатьох приватних виробників до кола суб'єктів національного ОПК дає можливості досягати поставлених цілей із меншими витратами проти виробничої монополії чи олігополії великих державних компаній.

Систему державних стимулів, зокрема, мали б спрямовувати на конверсію цивільних виробництв, щоб виробляти воєнне призначення. У США під час Другої світової війни приватні верфі виготовляли військові кораблі, виробники автомобілів будували бомбардувальники, а компанії, що до війни спеціалізувалися на іграшках, виготовляли компаси та частини зброї.

Державні стимули можна також застосувати до створення виробництв "з нуля", зокрема через заснування спільних підприємств із країнами НАТО. ЗСУ мають бути повністю переобладнані за стандартами НАТО, що потребуватиме міжнародної кооперації та створення спільних оборонних підприємств.

Конкретними заходами із залучення приватних інвесторів до розбудови сучасного ОПК в Україні можуть бути:

- розширення сфери застосування податкових пільг з ПДВ і ввізного мита в разі ввезення компонентів і складників БПЛА до всіх основних видів озброєнь і військової техніки, що можуть виробляти малі й середні підприємства;
- звільнення від ПДВ імпорту на територію України обладнання та устаткування (за переліком кодів УКТЗЕД), яке будуть використовувати в серійному виробництві продукції військового призначення, узявши зобов'язання використовувати його

- лише на підприємстві-імпортері без права надання в оренду, лізинг чи передання в користування іншим суб'єктам;
- надання пільг із податку на землю й податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, для підприємств-виробників, внесених у Реєстр підприємств ОПК України;
 - звільнення від оподаткування на 5-7 років прибутку підприємств, внесених у Реєстр підприємств ОПК, від здійснення економічної діяльності з виробництва та обслуговування військової техніки й озброєння для ЗСУ;
 - модифікація дизайну програми "Доступні кредити 5-7-9%" для поширення на малі й середні підприємства, що починають або розширюють серійне виробництво товарів військового призначення;
 - спрощення й пришвидшення механізму отримання державних гарантій за кредитами великим підприємствам, включеним у Реєстр підприємств ОПК;
 - відбудова та розвиток логістики й інфраструктури для виробничої діяльності підприємств ОПК.

Щоб активізувати участь приватних інвесторів у розбудові ОПК України та формувати спільні виробництва з партнерами в НАТО, вкрай важливо запроваджувати інструменти страхування підприємницької діяльності від воєнно-політичних ризиків, а також залучати ресурси міжнародних донорів, розв'язуючи ці завдання.

4) Відновлення інституту фінансового посередництва, розвиток фінансового сектору.

Щоб фінансувати потреби ОПК, потрібно максимально залучати національні заощадження. Зараз значна частина потенційно продуктивних заощаджень економіки зосереджена в банківській системі. Однак специфічна політика жорстких монетарних умов не дає ефективно перерозподіляти їх на цілі економічного розвитку країни. Реальний рівень кредитування економіки постійно зменшується, попри масштабні державні програми підтримки.

Більша доступність кредитно-позичкових ресурсів банківської системи могла б суттєво прискорити як розвиток ОПК, так і загалом поліпшити бізнес-активність в економіці, особливо з огляду на підвищення рівня податкових ставок.

Для цього потрібно знизити ключову процентну ставку НБУ до адекватного з поточною інфляцією рівня; скасувати строкові

депозитні сертифікати НБУ, які відбирають вагому частину потенційного позичкового ресурсу банків; повернути симетричний дизайн процентних ставок НБУ; знизити норми резервування для банківських депозитів; обмежити обсяги вкладання ліквідних коштів банків у депозитні сертифікати НБУ; відтермінувати запровадження (відновлення) більш суворих вимог фінансового регулювання кредитної діяльності банків, зокрема вимог щодо надійності позичальника та якості предметів застави.

Стратегія повоєнної відбудови

Стратегія повоєнної відбудови потребує чіткого плану дій. Перетворення національних заощаджень на дієве джерело економічного розвитку стане можливим за **дієвого розвороту економічної політики (монетарної, фіскальної, структурної) на цілі відновлення країни**. Зміни потрібно фокусувати на заходах інтенсифікації інвестицій та підвищення ефективності використання фінансових, трудових і виробничих ресурсів.

Підвищення продуктивності економіки та конкурентоспроможності реального сектору економіки формуватиме передумови, щоб накопичити внутрішні заощадження й ефективно перерозподіляти їх на цілі подальшого інвестиційного розвитку країни.

Наша стратегічна мета — перетворити Україну на сильну європейську країну з потужною промисловістю, розвиненим малим і середнім бізнесом, з економікою, що генерує значну частину доданої вартості та приваблює трудові ресурси й фінансовий капітал. Головне — не дати перетворити себе на сировинний придаток і виробника дешевої робочої сили.

Дві головні проблеми нинішньої економіки країни:

- **низька продуктивність економіки**

Унаслідок війни країна значною мірою втратила виробничий потенціал, втрачено мільйони робочих місць, ускладнилися логістичні маршрути для бізнесу, підвищилася собівартість, помітний дефіцит трудових ресурсів через їхній відтік на потреби фронту та міграцію за кордон. Як наслідок, виробництво реального ВВП скоротилося на 30% проти довоєнного рівня, розширився негативний розрив між потенційним та фактичним ВВП.

- **високі ризики для валютної стабільності економіки**

Платіжний баланс країни зводять із суттєвим дефіцитом, який покривають лише завдяки неринковій міжнародній допомозі. Основна причина дефіциту — негативне торговельне сальдо, яке перевищує 30 мільярдів доларів на рік. Імпорт порівняно з довоєнним періодом збільшився на 22%, тоді як експорт — скоротився на 25%. Імпортозалежність економіки перевищує 50% ВВП, що на 10 відсоткових пунктів більше за довоєнні показники.

Обидві проблеми взаємопов'язані: падіння продуктивності реального сектору знижує пропозицію товарів власного виробництва на внутрішньому ринку, а це підвищує потреби економіки в імпорті й акумулює валютні ризики.

Тому в нинішніх умовах немає іншої альтернативи, ніж відроджувати національний виробничий потенціал, стимулювати інвестиції у створення робочих місць. Усі ми маємо розуміти, що довоєнні пропорції розвитку й розміщення продуктивних сил порушені і в окремих випадках їх не відновити. Має бути визначена нова Стратегія просторового розвитку держави, яка взяла б до уваги нові територіальні розклади щодо ринку праці, природних ресурсів, інших складників продуктивних сил. Нова Стратегія розвитку — це стратегія формування потужних економічних кластерів (інноваційно-промислових, аграрних, рекреаційних тощо), які збалансовано зміцнюють регіони й вибудовують цілісну систему економічних зв'язків країни. Сильні регіони — сильний центр.

Стратегія економічного розвитку — це стратегія продуктивного перерозподілу наявних у країні ресурсів і міжнародної допомоги на цілі відновлення та нарощування виробничого потенціалу країни, створення робочих місць.

1. Усі ми маємо розуміти, що найближчі 10-15 років перебуватимемо в зоні підвищеного військового ризику й турбулентності. **Державне оборонне замовлення** ще тривалий час посідатиме чільне місце в системі державних фінансів.

2. Набір інструментів різних напрямів економічної політики мають формувати так, щоб зробити **перерозподіл максимально ефективним.**

Що може бути в основі такої стратегії:

- **підвищення перерозподільчої ролі держави**
Більша акумуляція внутрішніх ресурсів економіки через механізм державних фінансів для їх алокації на пріоритетних напрямках, точкова підтримка бізнес-активності, збалансування загального рівня оподаткування.
- **усунення суперечностей між різними напрямками економічної політики під час досягнення єдиної цілі економічного відновлення**
Монетарна, фіскальна, структурна політики мають бути максимально синхронізовані.
- **здешевлення вартості позичкового ресурсу в економіці**
Вартість кредитного ресурсу має бути адекватно зіставлена з очікуваною рентабельністю майбутніх бізнес-проектів.
- **стимулювальна політика залучення інвестицій**
Компенсації від держави для інвесторів у рахунок майбутніх податкових платежів. Нові адекватно оплачувані робочі місця — основа внутрішнього попиту.
- **пріоритетність підтримки інвестицій у виробництво продукції з високою часткою доданої вартості, у локалізацію виробничого процесу та проекти імпортозаміщення**
Такі виробництва посилюють мультиплікаційний ефект від інвестицій і знижують ризики валютної нестабільності в довгостроковій перспективі.
- **розвиток і планування територій з огляду на природні та трудові ресурси в регіонах**
Підвищення контролю за використанням коштів місцевими органами на цілі економічного відновлення.
- **розширення доступу українських виробників до зовнішніх торговельних ринків**
Встановлення режимів вільної торгівлі з країнами Азії та Південної Америки. Пільговий доступ до потужних ринків розвине-

них країн та прискорення вступу до ЄС дадуть змогу збільшити привабливість інвестицій в українські підприємства.

- **запуск державної системи гарантованого страхування інвестицій від воєнних ризиків**, яка передбачає фінансування від міжнародних донорів та перестрахування від глобальних страхових компаній
- **інвестиції в освіту, підготовку та перепідготовку кадрів**
Потрібно програмувати майбутню зміну поколінь відповідно до інвестиційних пріоритетів країни. Багатьом ветеранам війни знадобиться перекваліфікація, щоб знайти роботу. Країні потрібні професійні кадри з лідерськими рисами на ключових посадах державного управління.
- **об'єктивна комунікація прогресу в реформах для міжнародних партнерів**
Успіхи України в реалізації реформ часто недооцінюють на міжнародній арені. Україна вже здійснила низку ринкових реформ, однак нові інститути потребують нових кваліфікованих кадрів. Україні потрібен об'єктивний імідж країни-реформаторки, щоб широко залучати іноземний капітал.

Державні ресурси обмежені, і це підвищує актуальність точкової політики для їх використання на пріоритетних напрямках відновлення. Міжнародна допомога здатна значною мірою компенсувати фінансові потреби країни у відновленні, однак її надходження не ринкове й залежить від доброї волі наших партнерів. Також важомий фінансовий ресурс для відновлення зберігає національна банківська система, проте висока вартість кредитних коштів унеможлиблює їх широке використання в інвестиційному процесі.

Політика цілеспрямованого створення робочих місць критично важлива для збереження трудового потенціалу нації та доходів громадян. В економічній практиці часто акцентують на боротьбі з інфляцією, щоб зберегти доходи громадян. Однак це не так в умовах кардинальних структурних шоків. Відсутність адекватно оплачуваного робочого місяця б'є по гаманцях громадян значно відчутніше, ніж зростання цін у магазинах. Тому проблема безробіття більш первинна й фундаментальна, ніж проблема інфляції у виниклих умовах.

З досвіду післявоєнної відбудови Боснії та Герцеговини відомо, що ігнорування проблеми цілеспрямованого створення робочих місць призводить до довгострокової стагнації виробничої активності, виникнення хронічного безробіття. У цій країні рівень безробіття у 30-40% робочої сили зберігався десятиріччями після війни й навіть досі лишається одним із найвищих в Європі (17% у 2023 році).

Україна має всіляко сприяти поверненню своїх громадян додому. Країна не повинна перетворитися з сировинного експортера ще й на постачальника трудових ресурсів іншим країнам чи не стати привабливим ринком для широкого імпорту. Потрібно навчитися ефективно захищати внутрішній ринок і національні ресурси.

Відсутність адекватної політики розвитку свого часу завадила Україні відновитися у 2016-2019 роках. Тоді була надзвичайно жорстка фіскальна й монетарна політика (з процентними ставками понад 10% річних у реальному вимірі й консолідацією державних видатків). Як наслідок, рівень інвестування впав до рекордно низьких показників, активізувалася трудова еміграція, набирала обертів "деіндустріалізація". Країна збільшила відставання від географічних сусідів. Не варто повторювати ті самі помилки в умовах воєнної економіки.

Держава має широкий арсенал інструментів політики, здатних стимулювати створення нових робочих місць та генерування мультиплікаційного ефекту в економіці:

- спеціальні економічні зони або режими оподаткування для специфічних видів діяльності чи регіонів;
- гранти для стартапів та інновацій;
- гарантування ризиків;
- податкові субсидії на величину інвестиційних витрат;
- податкові преференції інвестиційному імпорту;
- державні інвестиції в нові робочі місця у пріоритетних видах діяльності;
- державно-приватне партнерство, насамперед у сфері інфраструктури;
- державні гарантії за кредитами та компенсація кредитних процентних ставок;
- державне замовлення на закупівлю товарів і послуг;
- націоналізація системно важливого бізнесу, якому загрожує банкрутство;

- стимулювання імпортозаміщення та локалізації виробництва;
- стимулювання конверсії виробництва;
- розв'язання проблемних питань логістики та транспортної інфраструктури;
- розв'язання проблемних питань енергопостачання.

Окрему увагу варто звернути на податкові стимули. Україна має збалансувати загальний рівень оподаткування, стандартизувати систему ставок оподаткування, зважаючи на практики ЄС і точково підтримуючи інвестиції у пріоритетні сфери.

Відновлення та модернізація промислових об'єктів — важливий пріоритет національної економічної політики. Великі промислові підприємства не тільки пропонують багато робочих місць, але й генерують попит на супутні послуги, а це живить підприємницьку ініціативу малого бізнесу на суміжних територіях.

Розвиток ВПК і технологій подвійного призначення має бути одним із пріоритетів промислової політики. Воєнна допомога партнерів не буде постійною, Україні потрібно мати власні виробничі потужності для більшої незалежності в забезпеченні озброєнням. Особливо варто зосередитися на сфері ракетної техніки й переносних ракетних комплексів, безпілотній авіації, виробництві боєприпасів.

Активна промислова політика повинна супроводжуватися інноваційною модернізацією виробництва. Лише ринкові стимули не діють у високоризикових сферах, ба більше в умовах постійної воєнної загрози.

Цікавий досвід ефективної державної інноваційної політики має Ізраїль, де з середини 1980-х років діє венчурна індустрія на основі співпраці армії та держави. Завдяки державній програмі "Йозма" ізраїльські бізнесмени мають змогу компенсувати до 50% коштів на реалізацію технологічних інновацій. Ресурси для таких інновацій залучають з усього світу. Ізраїльська армія відіграє роль кузні кадрів для технологічної сфери, а держава створила й підтримує систему фондів венчурного фінансування інноваційних стартапів.

Україна багата на природні ресурси, на основі яких можна розвивати кластери глибокого перероблення сировини. За даними НАН України, найперспективнішими галузями для цього є виробництво елементів ядерного паливного циклу внаслідок перероблення уранової та цирконієвої сировини; титанове виробництво; літієве виробництво; алюмінієве виробництво; чорна металургія;

важке енергомашинобудування; нафтохімічний комплекс із виробництва органічних та неорганічних продуктів; фармацевтична промисловість та виробництво медичної техніки.

Енергетична безпека української економіки — це питання оборонної ваги, тож його потрібно розв'язувати за активної участі держави. Важливе значення має розвиток чистої — неуглецевої енергетики, різні напрями відновлювальної енергетики, зокрема водневої. Водночас на перехідний період актуальними напрямками залишаються видобуток власної вуглецевої сировини, будівництво підприємств із перероблення вуглеводнів, розвиток логістичної інфраструктури постачання енергоносіїв.

Питання розвитку транспортних коридорів завжди було актуальне для України. Війна кардинально змінила транспортну карту національної зовнішньої торгівлі. Транспортна інфраструктура потребує перебудови з огляду на потреби оборони, потоки критичного імпорту та ринки реалізації експорту. Спрощення процедур проходження прикордонно-митного контролю також можна зарахувати до заходів, які сприяють збільшенню товарно-транспортних операцій.

Аграрний сектор України має чималий потенціал для розвитку, насамперед щодо створення переробних потужностей для сільськогосподарської сировини як рослинного, так і тваринного походження. Це питання актуалізувалося після руйнування росією об'єктів портової інфраструктури та зерносховищ. Перспективним інноваційним напрямком в аграрній сфері також вважаємо сферу аграрної селекції та генетики.

Інституційна зрілість — важливий компонент успішної ринкової економіки. Верховенство права, мінімізація корупції й сильна демократія розширюють можливості масштабного залучення приватних внутрішніх і зовнішніх інвестицій. Тому інституційні реформи в системі державного управління варто продовжувати. Однак треба зрозуміти, що їхня значущість в ослабленій війною економіці є похідною до прямих державних стимулів.

Заходи зі зміцнення платіжного балансу — важливий компонент збереження макроекономічної стабільності й усунення ризиків валютної кризи. До основних причин погіршення стану платіжного балансу належать збільшення потреб економіки в імпорті, зниження виробництва експортної продукції, обмеження морських торговельних шляхів експорту, звуження ринків збуту, витрати біженців

за кордоном, закриття зовнішніх ринків капіталу для українських емітентів, вкладення коштів банків у закордонні активи.

Заходи зі зміцнення платіжного балансу можна розділити на дві категорії: адміністративні та структурні. Адміністративні заходи передбачають посилення обмежень і контролю за рухом капіталів, операціями з іноземною валютою, поверненням експортного виторгу, а також постійну роботу з партнерами щодо надання Україні фінансової допомоги. До структурних заходів зараховують інструменти стимулювання імпортозаміщення й локалізації виробництва, а також державні ініціативи щодо розвитку логістики та транспортних шляхів для експорту. Такі заходи дають змогу посилити фундаментальну стійкість економіки до валютних шоків і мають середньостроковий ефект.

Режим фіксованого чи керованого гнучкого обмінного курсу та валютні обмеження варто зберігати на період до відновлення ринкового балансування попиту та пропозиції на іноземну валюту в країні. Фіксація обмінного курсу позитивно впливає на передбачуваність бізнес-діяльності, сприяє інвестиційному імпорту, полегшує інтеграційні процеси до ЄС. Завчасне повернення до гнучкого курсоутворення в умовах нестабільних ринкових надходжень валюти загрожує валютною панікою й кризи самоиздійснюваних очікувань. Режим фіксованого обмінного курсу сумісний із незалежною процентною політикою та режимом інфляційного таргетування, якщо збережені певні обмеження на рух капіталів.

Під час війни не варто надмірно концентруватися на проблемі інфляції. Під час структурних зламів основний чинник інфляції — інфляція витрат. Щойно вичерпується дія цього чинника — інфляція стрімко згасає сама собою. Економіка, яка перебуває в стані пригніченого попиту, не здатна генерувати інфляційні спіралі. Згасання інфляції зараз помітне повсюди у світі, тому малоефективно застосовувати надміру жорсткі параметри монетарної політики (зокрема, умови додатної реальної дохідності гривневих активів).

Відомий економіст, нобелівський лауреат Т. Сарджент ще 1981 року довів, що підвищення процентних ставок в умовах падіння реального ВВП не дає антиінфляційного ефекту, якщо баланс державного бюджету дефіцитний. Висновок науковця в тому, що за дефіцитного державного бюджету підвищення процентних ставок може дати антиінфляційний ефект лише тоді, коли темпи реального ВВП перевищуватимуть рівень реальних процентних ставок.

Збереження умов високих реальних процентних ставок може створити проблеми для економічного відновлення та боргової стійкості державних фінансів. Якщо очікувана інвестиційна рентабельність бізнес-проектів буде нижча від вартості позичкового капіталу, то активного залучення кредитних ресурсів банків на цілі відновлення не станеться. Також і уряд не зможе активно підтримувати економічне відновлення, якщо вартість державних позик перевищуватиме темпи росту ВВП, від яких залежать податкові доходи.

Переоцінені й ефекти суворої процентної політики для посилення валютної стабільності. Банківська система України поки що не здатна забезпечувати ефективну монетарну трансмісію, щоб передати імпульси ключової ставки до фінансових ринків. Ба більше, як уже зазначали, основну частину дефіциту платіжного балансу України становить негативне торговельне сальдо. Щоби знизити дефіцит торговельного сальдо, потрібно залучати інвестиції у виробництво. Натомість жорсткі монетарні умови стримують надходження позикових коштів і пайового капіталу в інвестиційні проекти.

Отже, констатуємо, що Стратегія структурної перебудови економіки України має базуватися на активній і цілеспрямованій державній політиці посилення обороноздатності країни, підвищення продуктивності економіки та створення нових робочих місць. Оборонна стратегія, яка ґрунтується на нових підходах розвитку й розміщення продуктивних сил та інноваціях, — потреба реального часу.

Перерозподільчу роль держави в економіці варто посилювати, щоб ефективно концентрувати потрібні ресурси на пріоритетних напрямках.

Запуск нових виробництв дасть змогу ефективно замикати грошову масу в новій доданій вартості й генерувати супутні податкові надходження, що особливо важливо в умовах високого фіскального дефіциту та збільшення емісійних коштів в економіці.

Щоб підтримувати відновлення, важливо запустити банківське кредитування економіки. Зниження базової вартості позичкового ресурсу та спеціальні програми підтримки кредитування сприятимуть як покращенню фінансового посередництва, так і відновленню роботи монетарної трансмісії.

Підвищення продуктивного обігу грошей в економіці та збільшення конкурентоспроможних виробництв дасть змогу уникнути ризиків валютної кризи чи інфляційних спіралей.

Вагомий ресурс відновлення економіки — міжнародна підтримка. Очікують, що її надаватимуть як пряму фінансову допомогу, так і як пільговий доступ до товарних ринків країн-партнерок. Інтеграція України до ЄС та продовження структурних реформ сприятимуть надходженню приватного іноземного капіталу в країну.

Створення робочих місць також буде стимулом для повернення українців, змушених виїхати за кордон унаслідок бойових дій. Звільнені в запас військовослужбовці потребуватимуть гідного працевлаштування. Державні програми перекваліфікації допомогатимуть зворотній інтеграції воїнів до мирного та продуктивного життя в тилу. Тому адекватно оплачувані робочі місця не тільки зберігатимуть трудовий потенціал нації, але й убезпечуватимуть суспільство від соціальної напруги.

Про авторів

АНДРЕ В. М. ГЕРРИТС _____

Професор міжнародних досліджень і глобальної політики в Інституті історії гуманітарного факультету Лейденського університету, член вченої ради Фондації європейських прогресивних досліджень (FEPS).

ДЖЕК ТОМПСОН _____

Викладач американістики Амстердамського університету.

РАЙНГАРД КРУММ _____

Голова Регіонального офісу Фонду Фрідріха Еберта (FES) для країн Балтії (Рига), викладач історії Східної Європи в Регенсбурзькому університеті, створив і керував Регіональним офісом FES з питань співпраці та миру в Європі (Відень), у 90-х роках був кореспондентом журналу Der Spiegel у Москві.

АНДРІЙ КОРНІЙЧУК _____

Політичний аналітик у FEPS, раніше керував програмою "Європа та міжнародна політика" у Фонді ім. Гайнріха Бьоля (Варшава).

КЕРСТЕН ЛАЛЬ _____

Генерал-лейтенант німецького бундесверу, згодом президент Федеральної академії політики безпеки.

ПЕТЕР РУДОЛЬФ

Старший науковий співробітник Дослідницького відділу "Америка", SWP, Берлін, викладав у Вільному університеті Берліна, член правління секції міжнародної політики Німецької асоціації політичних наук (DVPW).

УВЕ ОПТЕНГЕГЕЛЬ

Віцепрезидент Фундації європейських прогресивних досліджень (FEPS), політолог і видавець, раніше працював мережевим координатором ENoP (Європейська мережа політичних фондів, Брюссель) та міжнародним директором Фонду Фрідріха Еберта (Бонн/Берлін).

ЮЛІЯ ЮРЧЕНКО

Старша викладачка політичної економіки на кафедрі бухгалтерського обліку, фінансів та економіки Університету Грінвіча, Великобританія; редакторка Capital and Class і Global Political Economy та віцеголова Critical Political Economy Research Network (Європейська Соціологічна Асоціація).

АНДРАШ РАЦ

Старший науковий співробітник Центру порядку та управління у Східній Європі, Росії та Центральній Азії Німецької ради з міжнародних відносин (DGAP), старший викладач Університету Корвіна в Будапешті.

ОЛЕ ШПІЛЬНЕР

Науковий співробітник із зовнішньої політики в апараті директора Німецької ради з міжнародних відносин (DGAP).

ГУНТРАМ ФОЛЬФ

Генеральний директор Німецької ради з міжнародних відносин (DGAP) і її науково-дослідного інституту.

БОГДАН ДАНИЛИШИН

Академік НАН України, ексміністр економіки України, ексголова Ради Національного банку України.

ЛАСЛО АНДОР

Генеральний секретар Фундації європейських прогресивних досліджень (FEPS), запрошений професор ULB (Брюссель), раніше був комісаром ЄС із питань зайнятості, соціальних справ та інклюзії (2010-2014), а до цього – виконавчим директором Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР).

ЄВРОПА ТА ВІЙНА В УКРАЇНІ

ВІД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ДО НОВОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ

ТОМ 1

"З початку вторгнення в лютому 2022, російська агресія проти України домінувала як у політиці, так і в житті Європи. В першу чергу страшенно страждає від війни Володимира Путіна населення України, однак непрямі наслідки відчув увесь світ. Ця книга яскраво ілюструє війни з залученням великих держав, які в глобалізованому світі більше не можуть відбуватися лише на регіональному рівні".

— **Любомир Заоралек**, Міністр закордонних справ Чеської Республіки (2014-2017)

"Вторгнення Путіна в Україну принесло з собою потенціал для створення хаосу в міжнародній системі. Ця книга – цінний внесок FEPS – пропонує перший вичерпний опис війни та її наслідків у Європі й має стати ключовим стимулом для інформованої дискусії про майбутнє України в Європі".

— **Енріке Барон Креспо**, колишній президент Європейського парламенту (1989-1992)

"Для студентів, дослідників і політиків, які намагаються розібратися в Російській агресії проти України та її трагічних наслідках як всередині України, так і в Європі та за її межами ця книга стане незамінним джерелом аналізу та інформації, навіть попри те, що війна триває і що наш світ уже ніколи не буде таким, як колись".

— **Наталі Точчі**, директорка Інституту міжнародної політики (Рим) і почесна професорка Тюбінгенського університету